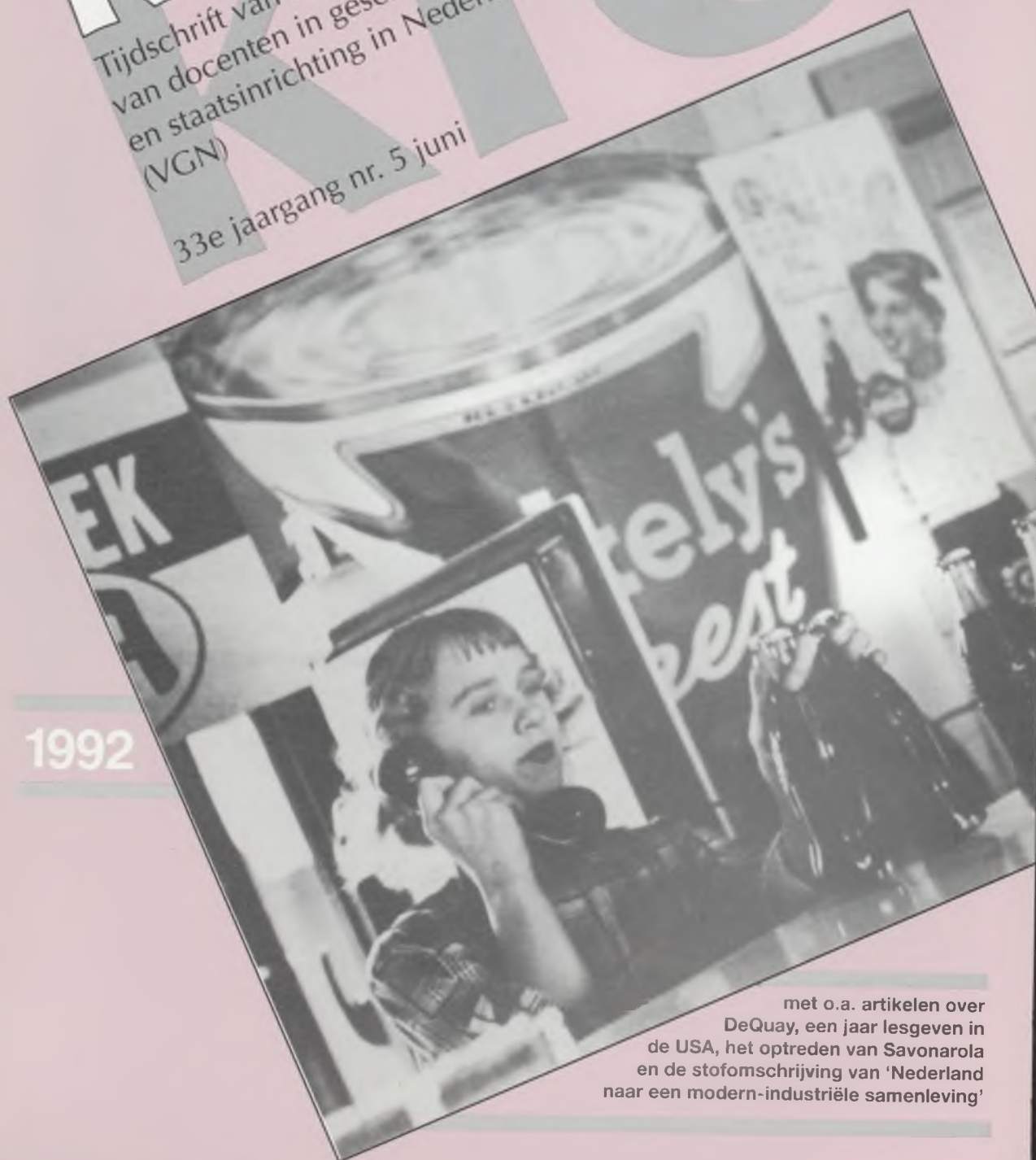

kleio

Tijdschrift van de vereniging
van docenten in geschiedenis
en staatsinrichting in Nederland
(VGN)

33e jaargang nr. 5 juni

1992

met o.a. artikelen over
DeQuay, een jaar lesgeven in
de USA, het optreden van Savonarola
en de stofomschrijving van 'Nederland
naar een modern-industriële samenleving'

VGN

Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland

Algemeen Bestuur

Mw. J. van der Leeuw-Roord, *voorzitter (externe contacten, examenbureau/CEVO, vrouwen-geschiedenis)*, Louise Henriettestraat 16, 2595 TH Den Haag. Tel. 070 - 38 24 872.

Mw. T. Perdeck-Schimmel, *vice-voorzitter (contacten met historische verenigingen, congres-sen, didactische activiteiten)*, Timorstraat 27, 3818 CK Amersfoort. Tel. 033 - 61 50 97.

Mw. H. Budé-Janssens, *1e secreta-ris (externe correspondentie, VO, publiciteit)*, Patrijslaan 12a, 2261 ED Leidschendam. Tel. 070 - 32 77 923.

Mw. H.J.C. van Herwaarden-Rijlaarsdam, *2e secretaris (interne contacten, notulen, Hoger Onderwijs)*, Postbus 360, 2920 AJ Krimpen a/d IJssel. Tel. 01807 - 12 298.

J. Schopman, *penningmeester (financiën, ledenwerving)*, Jozef Israëlsstraat 58, 6521 MZ Nijmegen. Tel. 080 - 22 47 69.

F.R. Kat (*buitenlandse contacten, Atlantische Onderwijscommissie, studiereizen*), Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen. Tel. 03448 - 16 86.

R. Donk (*basisonderwijs, basis-vorming, opleidingen, nascholing*), Wijnmanlaan 32, 8014 KA Zwolle. Tel. 038 - 65 25 23.

M. Otten (*volwasseneneducatie, beroepsonderwijs, informatisering, ledenwerving*), Deventerweg 60, 7203 AM Zutphen. Tel. 05750 - 42 160 (privé), 05700 - 70825 (werk).

U kunt zich opgeven als lid van de VGN bij de administratie Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u be-hoort en op welk schooltype u werkzaam bent.

Voor 1992 bedragen de contributies:

1. HOS-schaal 11 en hoger f105.-
2. Tot en met HOS-schaal 10 f 90.-
3. Buitengewone leden (zij die niet meer in het onderwijs werkzaam zijn) en studenten f 75.-
4. Partnerlidmaatschap f130.-

Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een korting. Hiertoe moet u jaarlijks voor 1 december een verzoek indienen bij de penningmeester met vermelding van het aantal lesuren, de school en de categorie waartoe u behoort.

Adreswijzigingen en opzeggingen dienen schriftelijk aan de administratie te geschieden.

kleio

Het blad van de VGN, verschijnt tien maal per jaar, incidenteel met (mini-)didactica

Redactie

A.C.M. Peek, *voorzitter*, Nijenheim 21-09, 3704 AJ Zeist. Tel. 03404 - 62 886.

J.A. de Ruiter, Almelo. B. Engbers, Utrecht. D. Verkuil, Den Haag H.J.C. Termeer, Nijmegen.

W. Rongen, Utrecht. J.L.G. van Oudheusden, Waalwijk.

Mw. C.L. Peucker-Martin, Zeist.

Secretariaat: J.A. de Ruiter, Parkweg 5, 7602 JC Almelo. Tel. 05490 - 60 987.

Eindredactie: Mw. T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408 - 8 35 76.

Alle leden van de VGN hebben een abonnement op Kleio. Niet-le-den kunnen zich abonneren, maar reglementair komen alleen diegenen in aanmerking voor een abon-nement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als docent. Over uitzonderingen beslist het bestuur.

Voor 1992 kost een abonnement:

Nederland en België	f 90.-
Buitenland	f 105.-
Buitenland inclusief extra porto	
luchtpost	f 130.-
Losse nummers	f 9.50

Informatie over het leerlingenma-teriaal in de serie Kleio-Didactica en andere uitgaven van de VGN vindt u in de Kleio-krant achter in het blad. U kunt bestellen door het betreffende bedrag over te ma-ken op Postbanknummer 12 87 01 t.n.v. Penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u op het girobiljet aangeven om welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden. Prijzen:

1 pagina	f410.-
1/2 pagina	f325.-
1/4 pagina	f225.-

Voor informatie over andere formaten en inleverdata van de opnamemodellen kunt u zich wen-den tot de eindredacteur.

ISSN 0165-6449

Inhoud

3 'Men kan niet altijd doen wat men prettig vindt'. J.E. de Quay als pre-mier 1959-1963

J. Walravens

11 Geschiedenisdocent in Amerika, toch wel even anders

M. van Gastel

16 Girolamo Savonarola, profeet van een nieuwe tijd?

P. Raedts

23 Zinnvolle nederlagen. Nederlandse defensie-inspanningen 1940-1945

R. Bohr

27 Europese levens

D. Verkuil en B. Bouwman

29 De zwakke rug van de geschiedenis

F. Vogelzang

33 Boek van de maand

L.M. Blits

38 Recensies

39 Kleiokrante

kleio

nummer 5/92
pagina's 2 en 3

Wilt u artikelen voor Kleio toesturen aan de secretaris van de redactie. Berichten voor de Kleiokrante (verenigingsnieuws, aktualitei-ten, aankondigingen) kunnen rechtstreeks naar de eindredacteur. Uiterste inleverdata staan in de Kleiokrante achterin het blad. Voor overname van artikelen, lesmateriaal e.d. dient u contact op te nemen met de eindredacteur.

'Men kan niet altijd doen wat men prettig vindt'

Jan Walravens

Jan Walravens, pas afgestudeerd aan de Taakgroep Nieuwste Geschiedenis van de Katholieke Universiteit te Nijmegen, onderzocht voor zijn doctoraalscriptie de betekenis en de sterke en zwakke kanten van het premierschap van De Quay en vatte ze voor *Kleio* samen. Uit zijn onderzoek blijkt, dat De Quay zeker niet alleen afgedaan kan worden als een zwakke premier. Daar komt nog bij dat hij in deze periode voor de KVP 'de juiste man op de juiste plaats' was, wat weerspiegeld werd in de verkiezingsuitslagen van voorjaar 1963. De titel van het artikel is *De Quay's antwoord op de vraag van een journalist waarom hij toch het premierschap had aanvaard*.

Voorjaar 1959:
Ondanks de formatie-
perikelen nam De
Quay deel aan de ac-
tie 'heitje voor een
karweitje'. De welp
op de foto mocht de
tas van de formateur
dragen.
(Foto: Rijksarchief in
Noord-Brabant)

*'Al het oude, en lieve is nu verloren; alles nieuw, avontuur.'*¹

Deze woorden noteerde Jan Eduard de Quay in zijn dagboek op de avond van 16 mei 1959. Diezelfde dag had hij voor de tweede keer na de verkiezingen van 13 maart van dat jaar een formatieopdracht aanvaard en het stond nu vast dat hij premier zou worden. Voor De Quay persoonlijk betekende dit dat hij afscheid moest nemen als commissaris van de koningin in de provincie Noord-Brabant en dat viel hem niet mee. Hij had zich als Brabants eerste bestuurder niet alleen altijd op zijn plaats gevoeld, maar zwaarder woog nog dat hij in zichzelf niet de krachtige politicus zag die succesvol een kabinet kon leiden.

In dit artikel zal uiteengezet worden waarom De Quay desondanks voor het premierschap geschikt werd geacht en hoe hij gedurende vier jaar, tot na de verkiezingen van 1963, invulling aan het ambt heeft gegeven. Enige biografische opmerkingen en een beschrijving van de politieke omstandigheden waarin De Quay als premier aantrad, gaan daaraan vooraf.²

Wel een nationale figuur, geen politicus

Landelijke bekendheid genoot De Quay bij zijn aantreden als premier vooral als een van de drie leiders van de Nederlandse Unie. Dat was een in de zomer van 1940 opgerichte organisatie van nationale eenheid die in december 1941 verboden werd. Na 1945 heeft men de leiders, dus ook De Quay, vaak een te grote toegeeflijkheid ten opzichte van de Duitse bezettingsmacht verweten. In het hoofdbestuur van de in 1945 bovengronds gekomen Nederlandse Volksbeweging (NVB) was om deze reden voor De Quay geen plaats.

De oprichting van de NVB was in de Tweede Wereldoorlog voorbereid door een groot aantal prominente gijzelaars van velerlei politieke overtuiging, die waren geïnterneerd in

'De eerste schreden'. L.J.M. Beel (links) en C.P.M. Romme (rechts) begeleiden De Quay bij diens eerste voorzichtige stappen in de politiek. (Jordaan in het Parool 14.5.1959)

het klein-seminarie 'Beekvliet' te Sint-Michielsgestel. De Quay was daarbij, als de belangrijkste katholieke vertegenwoordiger in Gestel, sterk betrokken. De ideeën die daar ontwikkeld werden, hadden vooral betrekking op een reorganisatie van het vooroorlogse politieke bestel. De zuilgebonden partijen dienden te verdwijnen, zo meenden de Gestelse plannenmakers en later de NVB-ers, om een ordening van de politiek mogelijk te maken rondom de tegenstelling conservatief-progressief.

Met name de sociaal-democraat Drees, de eerste naoorlogse vice-premier en latere minister-president, had al in het voorjaar van 1945 kritiek geuit op De Quays benoeming tot minister van Oorlog in het laatste kabinet Gerbrandy, een functie die hij overigens nog geen drie maanden, van april tot juni 1945, uitoefende. Geen van de leidende figuren uit de Nederlandse Unie mocht volgens Drees in een publieke functie benoemd worden, voordat een officiële beoordeling van deze organisatie had plaatsgevonden.

Zoals reeds opgemerkt, nam het eerste hoofdbestuur van de NVB deze aanbeveling over, tot diepe teleurstelling van De Quay. Aangespoord door kardinaal De Jong, koos hij er daarom voor toe te treden tot de Katholieke Volkspartij (KVP), de in december 1945 ten doop gehouden opvolgster van de Rooms-Katholieke Staatspartij.

Uit de NVB ontwikkelde zich in 1946 de Partij van de Arbeid (PvdA). Weliswaar traden enkele protestanten en katholieken toe en gingen de kleine (liberaal) Vrijzinnig-Democratische Bond en de Christen Democratische Unie (een protestantse splinter) in de nieuwe partij op, maar de PvdA was toch onmiskenbaar de erfgename van de vooroorlogse Sociaal Democratische Arbeiderspartij. Van de in Gestel geplande 'doorbraak' kwam na de bevrijding dus bitter weinig terecht.

Een door het kabinet-Schermerhorn ingestelde commissie sprak in 1946 een over het algemeen gunstig oordeel uit over de Nederlandse Unie. De Quay was daar uiterst tevreden over want dat maakte de weg vrij voor zijn benoeming tot commissaris van de koningin in Noord-Brabant, het landsdeel waarmee hij zich, geboren en getogen als hij er was, gevoelsmatig sterk verbonden voelde. Tot 1959 zou hij deze functie met verve vervullen.

'Het Brabant van De Quay' is deze periode in de geschiedenis van de provincie wel genoemd. En inderdaad, treffender kan het niet gezegd worden. Onder de bezielende leiding van De Quay ontwikkelde Brabant zich van een grotendeels agrarisch gewest tot een van Nederlands meest geïndustrialiseerde provincies. Voor de totstandkoming van een Technische Hogeschool in Eindhoven heeft De Quay jarenlang geijverd.

In zijn streven de provincie ook cultureel in de vaart der volkeren op te stoten (Brabants Orkest, Zuidelijk Toneel, Culturele Raad), is zijn vooroorlogse gerichtheid op niet-stoffelijke idealen herkenbaar. Vaak is het al gezegd en ook De Quay zelf heeft er nooit een geheim van gemaakt: deze periode was de gelukkigste van zijn leven.

Bij zijn intrede in de landspolitiek in 1959 was De Quay daarom veel meer Brabants eerste bestuurder dan een geprononceerd politicus. Niet alleen de lange periode, waarin hij op de ontwikkeling van Brabant zijn stempel drukte, rechtvaardigt deze conclusie. De functies die De Quay in de Tweede Wereldoorlog op nationaal niveau uitoefende, kunnen immers nauwelijks als ervaring gelden. Zowel zijn rol in de Nederlandse Unie als zijn ministerschap van Oorlog had hij onder uitzonderlijke omstandigheden vervuld. Hij was zodoende nog nooit geconfronteerd met een normaal functionerend parlement.

Meer dan een KVP-er die vanwege zijn functie en door zijn verleden nationale bekendheid genoot, was De Quay in 1959 derhalve niet. Ministeriabel was hij echter wel. Dat was gebleken tijdens de formatie van 1956; ook toen was hem het premierschap aangeboden, maar had hij op doktersadvies en zeer tot zijn geluk, uiteindelijk kunnen weigeren.

1958: het einde van de 'Brede Basis'

Net zo goed als op De Quays persoonlijke omstandigheden zou het citaat waarmee dit artikel opent, kunnen slaan op de politieke

situatie aan het eind van 1958.³ Het 'oude en lieve' ging immers ook verloren in die zin, dat het aantreden van het kabinet De Quay betekende dat de PvdA voor de eerste keer na het einde van de Tweede Wereldoorlog geen deel uitmaakte van de regering.

In 1946 hadden PvdA en KVP samen een kabinet gevormd, door de toenmalige KVP-premier Beel ook wel het 'Nieuwe Bestand' genoemd. Vanaf de verkiezingen van 1948, die nodig waren door de grondwetsherziening in verband met de dekolonisatie van Indonesië, werd deze coalitie aangevuld met bewindslieden van andere partijen: het 'Nieuwe Bestand' werd daarmee omgedoopt tot 'Brede Basis'. In tien jaar, tot december 1958, zou de sociaal-democraat Drees vier kabinetten voorzitten, waarin naast de KVP en de PvdA ook altijd de Christelijk Historische Unie (CHU) vertegenwoordigd was. De Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) maakte tot 1952 deel uit van het kabinet, de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) daarna.

Al vanaf het begin van de jaren vijftig namen de zakelijke meningsverschillen en conflicten tussen de twee grootste coalitiepartners, KVP en PvdA, toe. De expanderende economie en het daarmee naderende einde van de naoorlogse wederopbouw, maakten de samenwerking ook minder noodzakelijk. Op 12 december 1958 barstte de bom: een in wezen

onbelangrijk belastingvoorstel van PvdA-minister van Financiën, H.J. Hofstra, werd aanleiding voor een kabinetscrisis.

Op 13 maart 1959 vonden de verkiezingen plaats die waren uitgeschreven door het na de kabinetscrisis aangetreden interimkabinet-Beel. De VVD kwam daaruit als grote winnaar tevoorschijn en kreeg negentien zetels in de nieuwe Tweede Kamer; dat waren er maar liefst zes meer dan de liberalen er daarvoor hadden gehad. De KVP bleef met 49 zetels gelijk en de PvdA verloor er twee; zij ging van 50 naar 48.

Beel - die als oud-premier, maar vooral als vertrouwensman van de koningin bij vele naoorlogse kabinetformaties een enorm politiek prestige bezat - had De Quay al ruim voor de verkiezingen de mogelijkheid voorgesteld dat hij opnieuw voor het premierschap gevraagd zou worden, maar zoals inmiddels duidelijk is geworden had De Quay allerm minst ambities in die richting. Begin maart 1959 deed ook de fractievoorzitter van de Tweede Kamer, Romme - een man met een enorme ervaring en invloed in politiek Den Haag -, een beroep op De Quay om zich voor het premierschap beschikbaar te stellen. Met tegenzin liet deze zijn plichtsgevoel spreken: *'(ik) Ga toch niet direct nee zeggen...'* noemde De Quay tijdens deze periode in zijn dagboek, *'Er is nog zo iets als plicht.'*⁴ De overredingskracht van Beel en Romme deed de rest.

Uiteraard waren ook deze laatsten zich ervan bewust dat De Quay een allerm minst grote politieke baggage meebracht. Zijn gebrek aan ministerservaring en zijn onbekendheid met de politiek in het algemeen, werden door alle betrokkenen als een handicap beschouwd. Het doet daarom wat merkwaardig aan dat Romme en Beel er bij de Brabantse commissaris zo op aandrongen de kandidatuur te aanvaarden. Het risico was immers niet denkbeeldig dat De Quay als premier geen succes zou blijken. En een mislukking van de eerste katholieke premier na meer dan tien jaar kon de electorale positie van de KVP niet ten goede komen.

Paradoxaal genoeg was het vooral die politieke onervarenheid, die De Quay voor Romme en Beel tot een geschikte kandidaat maakte. Het was immers nog onduidelijk hoe lang de nieuwe samenwerking tussen KVP en VVD zou duren. Een niet al te politiek geprononceerde minister-president zou de nieuwe coalitie in ieder geval geen definitief karakter geven en zo voor de toekomst alle mogelijkheden openhouden. Tevens werden zo conflicten vermeden tussen zittende KVP-bewindslieden. Een buitenstaander was nu eenmaal gemakkelijker als *'primus inter pares'* te accepteren dan een collega.

Zo was het de onzekere politieke situatie na het einde van de Brede Basis, die de partijpolitiek niet geprofileerde en onervaren De Quay tot een geschikte kandidaat voor het premierschap maakte.

Het kabinet-De Quay (1959-1963). Zittend v.l.n.r.: J. M. A. H. Luns (KVP, Buitenlandse Zaken), M. A. M. Klompé (KVP, Maatschappelijk Werk), J. E. de Quay (KVP, minister-president en Algemene Zaken), H. A. Korthals (VVD, vice-premier en Verkeer en Waterstaat), A. C. W. Beerman (CHU, Justitie). Staand v.l.n.r. J. M. L. Th. Cals (KVP, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen), J. W. de Pous (CHU, Economische Zaken), J. van Aartsen (ARP, Volkshuisvesting), Ch. J. M. A. van Rooy (KVP, Sociale Zaken en Volksgezondheid), E. H. Toxopeus (VVD, Binnenlandse Zaken), J. Zijlstra (ARP, Financiën), J. Middelburg (secretaris van de ministerraad), S. H. Visser (VVD, Defensie), V. G. M. Marijnen (KVP, Landbouw en Visserij). (Foto: Rijksarchief in Noord-Brabant)

~ „Klein, klein kleutertje, wat doe je in mijn hof?” ~

De Quay betrad met zijn uitlatingen op de 'cocktailparty' het terrein van de minister van Buitenlandse Zaken. Luns (links) spreekt hem daarom bestraffend toe. (Jordaans in het Parool 8.9.1960)

Een moeizame formatie, een nog moeilijker begin

Tijdens de formatieperiode, waarin De Quay twee keer tot formateur benoemd werd, bleek de onbekendheid van de Brabantse commissaris met de Haagse politiek pas goed.⁵ Voor een groot gedeelte is de mislukking van zijn eerste poging, die duurde van 28 maart tot 27 april, daarop terug te voeren. Ondanks de voortdurende ondersteuning die vooral Romme en Beel aan De Quay gaven, konden ook zij niet verhinderen dat De Quay formeerde met alle ramen en deuren wijd open.

Tot grote vreugde van de pers, maar tot ontsteltenis van de aangezochte personen en de verantwoordelijke politici, konden de journalisten de formatie vrij nauwkeurig volgen. Dat kandidaten voor het ministerschap publiekelijk als tweede en soms derde keus konden worden aangemerkt, heeft de mislukking van de Quays eerste formatiepoging onmiskenbaar bevorderd. Veel weigeringen om een ministerschap te aanvaarden zijn immers daarop terug te voeren. De Quay werd er in ieder geval door ontmoedigd en noteerde in zijn dagboek: 'Wat een gescharrel; het moet voor de buitenstaanders wel belachelijk worden. En voor mezelf ook.'⁶

Enkele interne problemen in de ARP en CHU deden de rest. Op 27 april gaf een teurgestelde De Quay zijn formatieopdracht terug, al voelde hij ook opluchting omdat hij

zijn werkzaamheden in het Brabantse weer kon hervatten.

Maar Beel, die vervolgens een informatieopdracht kreeg, ruimde vakkundig de brokstukken op die de formateur had achtergelaten. Hij nam de door De Quay gelegde basis over, waarin samenwerking tussen KVP, CHU, ARP en VVD werd beoogd in een extra-parlementaire vorm. De Quay diende alsnog minister-president te worden, en dat niet tot zijn genoegen. 'Hij (Beel JW), laat mij nog niet geheel los. En wij en Brabant (waren) zo blij met dit verloop.'⁷

Om De Quay voor nieuwe misstappen te behoeden, nam Beel ook het aanzoeken van de nieuwe bewindslieden zelf ter hand, zij het in overleg met De Quay. Beel interpreteerde zijn informatieopdracht zelfs zo ruim dat hij, in de woorden van De Quay, als 'eigenlijke formateur' een groot gedeelte van de constituerende vergadering van het nieuwe kabinet bijwoonde.

Op 26 mei 1959 presenteerde De Quay zijn kabinet in de Tweede Kamer. Onzeker als hij zich voor deze eerste confrontatie met het parlement voelde, kan enig optimisme hem toch niet ontzegd worden. De regeringsverklaring, zo wilde hij wel toegeven, was niet geheel van zijn hand. Maar, zo voegde hij daaraan toe, '...wacht op hetgeen ik later nog eens zal zeggen, als ik al deze papieren niet meer zo nodig heb en mij wat gemakkelijker en wat meer rechtstreeks tot U zal kunnen richten.'⁸

Dit voorzichtige optimisme werd gedeeld door Romme die al voor de presentatie van het kabinet aan Beel schreef: 'Het eerste parlementaire steekspel zal wel niet meevallen gezien het ontbreken van ervaring op dit stuk; niettemin heb ik goede hoop, dat de nieuwe m.p. op eigen wijze zich er doorheen zal slaan.'⁹

Voorlopig echter kon De Quay niet zonder de hulp van anderen. Een speciale rol was in dit verband weggelegd voor W.K.N. Schmelzer, die tijdens de formatie door Beel en Romme naar voren was geschoven als staatssecretaris van Algemene Zaken. Als zodanig, en dat was ook de bedoeling van zijn aanstelling, was hij in de eerste periode van het kabinet-De Quay de belangrijkste adviseur van de premier.

De Quay aanvaardde dankbaar de hem door Schmelzer en anderen aangeboden hulp, overtuigd als hij was van zijn eigen ongeschiktheid voor het ministersambt. 'Het is eigenlijk misdadig mij met dit werk te hebben belast. Of ik het zal halen? Zullen zien', noteerde hij in het najaar van 1959 in zijn dagboek.¹⁰

Ontwikkeling als premier. De inwerkperiode

In het premierschap van De Quay zijn vier periodes, zo men wil ontwikkelingsfasen, te onderscheiden.

Een eerste loopt tot aan het voorjaar van 1960. Het is de tijd die De Quay heeft gebruikt om zich in te werken in de voor hem nieuwe problemen.

Het feit dat hij zich tijdens de formatie met politici van formaat had omringd, die bovendien het politieke spel tot in de vingertoppen beheersten, maakte dat niet gemakkelijker. Ik noem hier de KVP-bewindsvrouw van Maatschappelijk Werk, M.A.M. Klompé, de ervaren katholieke minister van Buitenlandse Zaken, J.M.A.H. Luns en J. Zijlstra van de ARP die het departement van Financiën bestierde. Hun grote vakkennis en politiek inzicht maakten De Quay doorlopend onzeker, vooral ook omdat het hem aan de nodige vakkennis en ervaring ontbrak. Zo notuleerde de secretaris van de ministerraad in het najaar van 1959, naar aanleiding van een discussie in het kabinet over het loonbeleid, nog zonder enige schroom: *'De minister-president acht deze zaak maar moeilijk te volgen.'*¹¹ Zoiets zou bij Drees, de voorganger van De Quay die bekend stond om zijn grote dossierkennis, eenvoudigweg ondenkbaar zijn geweest.

Wel vormden zich in deze eerste periode de vaste routines die De Quay vier jaar lang als premier zou hanteren. Van meet af aan gaf hij een grote vrijheid aan de individuele bewindslieden, maar was hij het die als voorzitter van de ministerraad de discussies inleidde en de conclusies formuleerde. Zijn afsluitende opmerking bestond er vaak uit dat de bij een probleem betrokken bewindslieden eerst onderling tot overeenstemming moesten komen, waarna behandeling in een plenaire zitting van het kabinet kon plaatsvinden. De voorkeur voor die procedure had alles te maken met zijn overtuiging dat in kleine kring veel sneller overeenstemming bereikt kon worden.

De tweede fase

Na deze inwerkperiode volgt in het premierschap van De Quay een tweede fase, die loopt tot aan de herfst van 1961. Niet langer voelde hij zich per definitie de mindere in de aanwezigheid van meer ervaren bewindslieden.

Uiteraard vergrootten de wekelijkse discussies in de ministerraad en de regelmatige con-

tacten met hoge ambtenaren de vakinhoudelijke kennis van de minister-president. Mede daardoor ging hij de andere bewindslieden meer op hun merites beoordelen. Bij De Quay betekende dat een beoordeling naar politiek gedrag, overgevoelig als hij was voor een al te uitgesproken opstelling van anderen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de wijze waarop hij de aanwezigheid van Schmelzer ging beschouwen die, zoals uit zijn memoires blijkt, het politieke machtsspel nooit heeft geschuwd: *'Soms begint hij mij wel wat te hinderen om zijn strebersmanieren. Maar zijn intentie is prima.'*¹²

Zijn waardering voor de bewindslieden die er weinig behoefte aan hadden zich nadrukkelijk politiek te profileren, groeide alleen maar. Dat gold ondermeer voor de liberale vice-premier H.A. Korthals en zijn rol als vertrouwensman van de premier werd dan ook allengs groter.

Tegelijkertijd was dit de periode waarin De Quays gebrek aan zelfvertrouwen periodiek, en dan vooral op momenten van grote politieke spanning, opnieuw sterk aan de oppervlakte kwam. Op die momenten accepteerde hij de steun die anderen hem boden, net als in de eerste fase, onvoorwaardelijk. Dat was bijvoorbeeld het geval toen hij in het najaar van 1960 zijn wellicht grootste fout maakte als premier.

Op een bijeenkomst met journalisten suggereerde hij dat de Nederlandse regering een internationalisatie van Nieuw-Guinea overwoog. Dit gebied was in 1949 buiten het akkoord gehouden waarin aan Indonesië onafhankelijkheid werd verleend en vormde sindsdien een twistpunt tussen Nederland en zijn voormalige kolonie.¹³ Inderdaad liep De Quay al langer met het plan rond om de Verenigde Naties bij het beheer over Nieuw-Guinea te betrekken en ook had hij daarover met anderen gesproken. Maar het officiële Nederlandse beleid was er nog steeds slechts op gericht de inlandse bevolking van het gebied, de Papoea's, te begeleiden op weg naar zelfbeschikking.

De commotie die zijn opmerkingen veroorzaakten, overtuigde De Quay ervan dat hij als premier niet te handhaven zou zijn. Tegelijkertijd was zijn zelfvertrouwen zo geschokt dat een eventueel aftreden hem allerminst tegenstond. *'Men laat mij met rust in mijn ellende. (...) Ik voel me wegwijnen. Wat een prul ben ik. Maar ik zie niet hoe ik uit die fout kom. Kon ik maar bedanken als minister maar dan gaat het hele kabinet.'*¹⁴

Het was vooral Schmelzer die, op aandringen van Romme, De Quay van de nodige morele

steun voorzag en zijn aanblijven als premier bevorderde.

De Quay accepteerde Schmelzers hulp opnieuw zonder bedenkingen.

Op eigen kracht

Dat deze en andere periodieke dieptepunten slechts onderbrekingen waren in de ontwikkeling die De Quay als premier doormaakte, daarvan getuigt de derde fase in het premierschap van De Quay, die loopt tot aan het najaar van 1962. Het was de tijd waarin de Nieuw-Guinea-kwestie tot een einde werd gebracht en De Quay ambtshalve uiteraard sterk betrokken was bij het formele en informele overleg dat rond deze zaak plaatsvond. Die betrokkenheid lijkt als katalysator te hebben gefungeerd voor de groeiende zelfstandigheid van de premier ten opzichte van zijn naaste adviseurs. Die koos hij voortaan zelf, wat er in de praktijk meestal op neerkwam dat hij de bij een probleem betrokken minister om advies vroeg.

Toen de KVP-top hem eind 1961 raadpleegde over een mogelijke kandidatuur van Schmelzer voor het partijvoorzitterschap, adviseerde De Quay zonder aarzeling positief. Persoonlijke problemen wanneer hij zijn staatssecretaris zou verliezen, voorzag de premier niet. Integendeel, de grote politieke aspiraties van Schmelzer werden de premier steeds meer een doorn in het oog. *'Wat wil Norbertje toch. Ik zie hem helaas steeds meer als een intrigant.'*¹⁵

De Verenigde Staten waren door de Nederlandse regering lange tijd als de belangrijkste bondgenoot in de Nieuw-Guinea-kwestie beschouwd. Maar uit angst voor een communistische opmars in Azië hadden de VS in de loop van 1961 voor de Indonesische aanspraken op Nieuw-Guinea gekozen en zij gingen druk op Nederland uitoefenen om tot een akkoord te komen. Die ommekeer wekte teleurstelling op bij vele bewindslieden, ook bij de minister-president. Net als veel van zijn collega's voelde hij zich sterk gebonden aan de belofte van zelfbeschikking, die de Nederlandse regering aan de Papoea's had gedaan. Maar zonder de expliciete steun van de VS zou die zelfstandigheid maar moeilijk bereikt kunnen worden.

Maar in tegenstelling tot bijvoorbeeld Luns, Klompé en de liberale minister van Defensie S.H. Visser, vertaalde de premier zijn teleurstelling niet in voorstellen die bij uitvoering zeker tot een grootschalig militair treffen met Indonesië zouden hebben geleid. Coördinerend, discussies verdagend en vooral gebruik makend van het argument dat verder

15 mei 1963:
J.M.A.H. Luns
(links) en
De Quay gefoto-
grafeerd in een
vrolijke bui
tijdens de KVP-
bijeenkomst waar
de voortreffelijke
verkiezingsuitslag
van die dag ge-
vierd werd.
(Foto: Stichting
Katholiek Leven
in Beeld/KOC)

uitstel van een overeenkomst nog slechtere resultaten voor de Papoea's zou opleveren - namelijk een militair treffen en wellicht een onvoorwaardelijke annexatie van Nieuw-Guinea door Indonesië - wist de Quay zijn eigen gevoelens en die van andere bewindslieden in de hand te houden.

Ook daarin toont zich de ontwikkeling die De Quay als premier had doorgemaakt; zijn emoties konden niet langer zijn zelfvertrouwen en daarmee zijn praktisch politiek handelen bepalen.

Afscheid

De laatste fase in het premierschap van De Quay, tot aan de zomer van 1963, kan kort worden gekenmerkt met de woorden: afscheid van de politiek. In het besef dat de moeilijkste klus uit zijn hele zittingsperiode geklaard was met de ondertekening van het akkoord met Indonesië (augustus 1962), begon de minister-president dit afscheid al in het najaar van 1962 voor te bereiden. Het idee dat hij straks de fakkel aan een ander kon overdragen, gaf hem soms een bijna wel-dadig gevoel. Zo noteerde hij na de laatste

dag van de Algemene Beschouwingen in de Eerste Kamer, op 11 december 1962 in zijn dagboek: *'Nu ben ik er praktisch af. Alleen nog de begroting, maar dat heeft weinig om het lijf. (...) Nu kan ik echt gaan aftellen. - Zalig - en het eindoordeel over het kabinet is niet slecht.'*¹⁶

Naarmate de verkiezingsdatum naderde, en hij de kansen zag toenemen dat opnieuw een beroep op hem gedaan zou worden om het premierschap te aanvaarden, nam de interne spanning bij De Quay weer toe.

Alles bij elkaar genomen

Een van de constante factoren in het premierschap van De Quay spreekt duidelijk uit het bovenstaande. De Quay was geen partij-politicus; niet bij zijn aantreden in 1959, maar ook niet nadat hij vier jaar lang minister-president was geweest.

Een andere rode draad, die uit het bovenstaande minder spreekt maar voor een goed begrip van De Quays premierschap onontbeerlijk is, is deze. Zijn van nature beminnelijke en schikkende aard en zijn compromisbereidheid, maakten hem bij de bewindslieden die onder hem dienden zonder uitzondering zeer geliefd. De loyaliteit die zij ten opzichte van hun voorzitter voelden, verklaart zeker voor een gedeelte het feit dat De Quay vier jaar lang als premier kon functioneren.

Luns, aan wiens eigenzinnigheid de premier zich toch ook vaak had geërgerd, verwoordde in 1981 zondermeer de gevoelens van al zijn oud-collega's toen hij aan De Quay schreef dat hij nog steeds met veel genoegen terugdacht aan de prettige werksfeer in zijn kabinet. *'Zonder enige overdrijving mag ik nog wel eens onderstrepen, dat dit hoofdzakelijk te danken is geweest aan de wijze waarop jij je "schaapjes bij elkaar hield" en leiding wist te geven. Door je oprechte belangstelling, gematigdheid en met volle inzet voor je zware taak, wist je toch iedere minister een grote mate van vrijheid van handelen te geven. Het waren boeiende jaren.'*¹⁷

1963: 'Een diep verlangen om te gaan'

Populair was De Quay ook bij het grote publiek door zijn bijna vaderlijke manier van openbaar optreden. Een prolongatie van zijn minister-presidentschap leek na de verkiezingen van 1963 dan ook voor de hand te liggen. En inderdaad bereikten hem vele verzoeken

kleio

nummer 5/92
pagina's 8 en 9

van deze aard uit het land. Belangrijker was echter, dat ook de koningin daarop bij De Quay aandrong. Met hetzelfde plichtsgevoel als waarmee hij in 1959 het premierschap op zich had genomen, vroeg hij het staatshoofd op de dag van de verkiezingen hem niet bij de formatie van het nieuwe kabinet te betrekken, *tenzij* zich een noodsituatie zou voordoen en er geen andere mogelijkheid zou overblijven.

Voor De Quay was tijdens de formatie dan ook de belangrijkste vraag wie hem als premier zou opvolgen. Hij had tenslotte, zo had hij voor de verkiezingen ook al in de pers laten weten, *'een diep verlangen om te gaan'*.¹⁸

Het feit dat de verkiezingsuitslag erop wees dat de kiezers een tweede periode-De Quay allerminst negatief zouden beoordelen - de KVP bereikte met vijftig zetels haar absolute hoogtepunt en de PvdA verloor er vijf, nota bene als oppositiepartij - maakte de kwestie van zijn opvolging voor de premier des te dringender. *'Als nu mijn toekomst maar niet in gevaar komt'*, noteerde hij in zijn dagboek nadat hij van de verkiezingsuitslag kennis had genomen.¹⁹ Zijlstra en V.G.M. Marijnen, de KVP-minister van Landbouw in het kabinet De Quay, achtte hij voor zijn opvolging het meest geschikt.

Tegen de kandidatuur van zowel Marijnen als Zijlstra bleek in de KVP-fractie grote weerstand te bestaan. De noodsituatie waarvan De Quay gesproken had, kondigde zich dus aan. Op dat moment kwam een aantal vooraanstaande KVP-ers tegen een mogelijke tweede termijn van De Quay in het geweer. Een gezelschap, waarvan onder anderen Luns, Klompé, Romme en de invloedrijke fransiscaner pater L.J.M. Beaufort deel uitmaakten, kwam op 27 juni 1963 tot de conclusie dat een prolongatie van De Quays premierschap uit partijpolitieke overwegingen ongewenst was. De afstand die de premier tijdens zijn zittingsperiode tot het politieke bedrijf had bewaard, droeg het risico in zich dat hij een nieuwe kabinetsperiode niet ongeschonden zou doorkomen, met alle mogelijk negatieve electorale gevolgen voor de KVP van dien. Alles was beter dan, zoals Klompé het verwoordde, *'... na vier jaar bij de verkiezingen een ontluisterde De Quay, die je dan op dat moment veel meer last bezorgt'*.²⁰

Actie om De Quay van het premierschap af te houden werd wel ondernomen, maar bleek overbodig omdat deze inmiddels zelf had besloten eventueel wel een formatie-schap te aanvaarden, maar slechts om Marijnen of Zijlstra in het zadel te helpen. Een eventueel vice-premierschap met een lichte

portefeuille onder Zijlstra (ARP) was alles wat hij wilde accepteren. Dat de KVP-fractie uiteindelijk Marijnens kandidatuur aanvaardde omdat zij als grootste partij absoluut de premier wilde leveren, werd door De Quay uiteraard geaccepteerd. Daarmee was het ook onnodig geworden dat hij het vice-premierschap op zich zou nemen en hoefde hij niet terug te keren op het hoogste politieke niveau.

*'Nu ben ik vrij. Innerlijk erg gelukkig - toch voel ik even pijn om het einde, na zo'n moeilijke tijd uit mijn leven.'*²¹

Conclusie

Uit het bovenstaande is duidelijk geworden dat De Quay als premier een duidelijke ontwikkeling doormaakte en na een zeer zwak begin vooral bij de afwikkeling van de Nieuw-Guinea-kwestie een belangrijke coör-

hij een fervent aanhanger van het dualisme tussen regering en parlement genoemd worden.

Van de afwijzing door Luns, Romme, Klompé en Beaufort van een mogelijke prolongatie van zijn minister-presidentschap in 1963, had De Quay geen weet. Zonder het zelf te beseffen, vervulde hij inderdaad de rol die Romme en Beel voor ogen stond toen zij hem voor het premierschap aanzochten: die van een tussenfiguur, die door een weinig politiek geprofileerde opstelling een lange periode van samenwerking met de PvdA kon uitluiden en het regeren met de VVD een niet al te definitief karakter zou geven.

Met de duidelijke verkiezingswinst voor de KVP van 1963 en het verlies van de PvdA, leek definitief een einde te zijn gekomen aan de politieke onzekerheid die was ontstaan na het einde van de Brede Basis. En daarmee had De Quay zijn taak volbracht. Ook in dat opzicht heeft hij de hem toebedachte rol als

2 augustus 1963: De Quay krijgt door zijn opvolger V.G.M. Marijnen (rechts) de versierselen omgehangen behorend bij zijn benoeming tot Commandeur in de Orde van de Nederlandse Leeuw. (foto: Rijksarchief in Noord-Brabant)

dinerende en bindende rol vervulde. Als zodanig was hij niet slechts een zwakke regeringsleider en dat is iets wat in de literatuur nogal eens over het hoofd wordt gezien.

Tegelijkertijd is hierboven aangetoond dat De Quay als premier een grote afstand tot het dagelijkse politieke leven bewaarde. Zijn functie als bestuurder en coördinator binnen het kabinet vervulde hij na verloop van tijd naar behoren, maar zijn afkeer van het politieke strijdtoneel bleef, ook na een vierjarig premierschap, onveranderd groot. Meer om emotionele dan om principiële redenen mag

minister-president voortreffelijk vervuld.

De Quay was ondertussen om zijn afscheid niet rouwig. *'Het geeft ons de rust, en tijd om wat te lezen, te praten over dingen waar ik de laatste jaren niet meer aan toe kwam'*, zo schreef hij in het najaar van 1963 aan Klompé toen hij een aantal van zijn geëmigreerde kinderen op het Amerikaanse continent bezocht.

'Ik heb helemaal geen verlangen terug naar mijn vorige werkkring, ...alleen wel', en dat mag typerend heten voor De Quay. *'naar de mensen die ik in die tijd leerde kennen en waarderen.'*²²

Noten

1. Rijksarchief in Noord-Brabant (RANB), archief De Quay 44, uittreksels uit het dagboek van J.E. de Quay (verder aangehaald als: dagboek) 16-5-1959.
2. Zie voor korte levensbeschrijvingen van De Quay: J. Bosmans, 'Quay, Jan Eduard de' in: J. Charité (e.a. red.) *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 3 ('s-Gravenhage 1989), blz. 471-475; G. Puchinger, *Nederlandse minister-presidenten van de twintigste eeuw* ('s-Gravenhage 1984); J. Bank, 'Het leven van Jan de Quay. Een amateur in de politiek', in: *de Tijd* 12-7-1985. Lezenswaardig en langer, maar door de voorringsomenheid van de auteur een studie die met de nodige voorzichtigheid gehanteerd moet worden is: J. Rogier, *Een zondagskind in de politiek en andere christenen. Opstellen over confessionele politiek in Nederland van Colijn tot Cals* (Nijmegen 1980).
3. Enkele overzichten van de naoorlogse parlementaire geschiedenis van Nederland zijn: J. Bosmans, 'Het maatschappelijk-politieke leven in Nederland', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XV (Haarlem 1982), blz. 269-316 en: J. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland. Deel 2. De tijd na 1940* (Assen/Maastricht 1990¹⁰). Een meer analyserende beschouwing, opnieuw van dezelfde auteur, ondermeer over het einde van de Brede Basis is deze: J. Bosmans, 'Kanttekeningen bij de politieke en parlementaire ontwikkeling van Nederland. 1952-1973', in: J.C.H. Blom en G.N. van der Plaat (red.), *Wederopbouw, Welvaart en Onrust. Nederland in de jaren vijftig en zestig* (Houten 1986), blz. 37-61.
4. RANB, archief De Quay 43, dagboek 7-3-1959.
5. Voor deze en andere kabinetsformaties: P.F. Maas, *Kabinetsformaties 1959-1973* ('s-Gravenhage 1982).
6. RANB, archief De Quay 43, dagboek 22-4-1959.
7. RANB, archief De Quay 44, dagboek 28-4-1959.
8. *Verslag van de Handelingen der Staten Generaal, Tweede Kamer, Buitengewone Zitting 1959*, blz. 38.
9. Algemeen Rijksarchief (ARA), archief-Romme 268, Romme aan Beel 16-5-1959.
10. RANB, archief De Quay 44, dagboek 2-9-1959.
11. ARA, Archief van de Raad van Ministers en van zijn Commissies en Onderraden 410, notulen ministerraad 2-10-1959, punt 2j.
12. RANB, archief De Quay 45, dagboek 4-4-1960; R. Ammerlaan, *Het verschijnsel Schmelzer. Uit het dagboek van een politieke teckel* (Leiden 1973).
13. De literatuur over de Nieuw-Guinea-kwestie is overvloedig. Vanwege het recente karakter en vanwege het feit dat het op systematische archiefstudie is gebaseerd, noem ik hier de dissertatie van P.B.R. de Geus, *De Nieuw-Guinea kwestie. Aspecten van buitenlands beleid en militaire macht* (Leiden 1984). Vermelding verdient eveneens: R.A. Gase, *Misleiding of zelfbedrog. Het Nederlands beleid ten aanzien van Nieuw-Guinea* (Baarn 1984), omdat Gase nagenoeg alle fragmenten uit het dagboek van De Quay publiceerde die betrekking hebben op het einde van de Nieuw-Guinea kwestie.
14. RANB, archief De Quay 45, dagboek 13-9-1960.
15. RANB, archief De Quay 47, dagboek 16-5-1962.
16. RANB, archief De Quay 48, dagboek 11-12-1962.
17. RANB, archief De Quay 615, Luns aan De Quay 12-10-1981.
18. Zie: *de Nieuwe Linie* 4-5-1959.
19. RANB, archief De Quay 48, dagboek 15-5-1963.
20. ARA, archief Klompé 10, formatiedagboek 1963, blz. 33.
21. RANB, archief De Quay 49, dagboek 23-7-1963.
22. ARA, archief Klompé 46, De Quay aan Klompé 14-11-1963.

De brug over de 'River Quay'; De Quay als formateur in 1963.

kleio

nummer 5/92
pagina's 10 en 11

Geschiedenisdocent in Amerika, toch wel even anders

Martien van Gastel

Ieder jaar verschijnt in een aantal bladen, ook in *Kleio*, een berichtje over Fulbrightbeurzen van de NACEE, Netherlands America Commission for Educational Exchange, in Amsterdam. Docenten krijgen de mogelijkheid kennis te maken met de USA en er cursussen te volgen.

Martien van Gastel is docent geschiedenis aan het Maurick College te Vught. In het schooljaar 1990-1991 nam hij met zijn gezin - Hennie en de kinderen Roel (12) en Ruud (11) - deel aan het 'Direct Teacher's Exchange Program' van de NACEE. Met een Amerikaanse collega ruilde hij van huis en werkplek. Hij kwam terecht op de Princeton Senior Highschool in Cincinnati, Ohio.

Spotprent uit de Cincinnati Enquirer van de Pulitzer prijswinnaar Jim Borgman: Jeugd is een survival course.

Het moet een komisch gezicht geweest zijn zoals wij uitgeput, hijgend en puffend in de brandende augustuszon, niet meer echt polderfris, ons verstand stonden te vergapen aan de 'residentie' die we een jaar lang ons huis mochten noemen. Acht loodzware koffers - al mijn geschiedenismethodes zaten erin -, vier rugzakken en vier stuks handbagage omringden, of liever gezegd bedekten ons. Alles

was zo 'big': big house, big yard, big garage. Bovendien was alles 'automatic'. Tiptoetsen bedienden de garagedeuren, de airconditioning, de waste disposal, de icemaker, de elektronische (sic) gasgril. Het rookalarm werkte zelfs zonder tiptoets. Ons eigen huis verbleekte hierbij en leek wel heel Spartaans uitgerust. Alleen wat 'rustige' omgeving betreft waren beide huizen vergelijkbaar. Hun buurman woonde buiten gehoorsafstand en die van ons is het gemeentehuis. Toch is de noodzakelijke hoeveelheid 'money' voor ons - met een pre-hos salaris te financieren -

doorsnee huis even 'big' als voor het hune. Na de aanschaf van een 'big car' begon ons Amerikaanse leven pas echt. Want zonder minimaal één auto ben je in dit openbaar vervoerarme land met die 'big distances' in 'big troubles'.

Hennie begon een plezierig en succesvol jaar als 'hulpmoeder' op de school van de kinderen, studeerde een beetje en genoot intens van het tiptoetsgebeuren. Roel en Ruud gingen met de schoolbus - want lopen is uiteraard voor de dommen - naar de achthonderd meter verderop gelegen 'elementary school'. Plezier en succes was ook vanaf de eerste dag hun deel. Voor mij duurde het allemaal wat langer.

Een cultuurschok

"Hi, welcome at Princeton, what do you coach?"

Mijn in alle onschuld gegeven antwoord "I am not a coach sir, I am a teacher" deed mijn collega de wenkbrouwen fronsen. Even later gingen ook die van mij omhoog toen ik, op de eerste schooldag, naar een 'motivational speech' voor docenten luisterde van ..... een voetbalprof.

Het merendeel van de collega's in de 'social studies department' zoals mijn sectie heette bleek hun hart meer verpand te hebben aan de sport dan aan de social studies. Het coachschap gaf meer status en arbeidssatisfactie dan het leraarschap. Ze spraken elkaar zelfs aan met 'coach'. Ook bleken er op school geen enkelvoudige history teachers voor te komen. History is een onderdeel van social studies en in het verlengde hiervan waren er multigedisciplineerde social studies teachers met hoogstens een persoonlijke en/of een door de lespraktijk ontstane voorkeur voor het doceren van een van de vakken geschiedenis, aardrijkskunde, government, economie, sociologie, wetenskap, social discoveries, psychologie of future studies.

Ik voelde me alles behalve geveleid toen ook mij zonder veel plichtplegingen deze be-

kwaamheden toegedacht werden en ik verondersteld werd naast American History ook de cursussen Sociology en Social Discoveries te onderwijzen. Gelukkig is geschiedenis de moeder van vele wetenschappen. Sociology boog ik om in historische richting. Het lesgeven hierin is ook uitstekend verlopen. Het vak Social Discoveries was echter een compleet mysterie voor me. Het bleek een soort maatschappijleer te zijn voor een categorie leerlingen die evenveel moeite had met het uitspreken van dat woord als ik met het geven van het vak. Geen wonder dat het in de praktijk al snel getransformeerd werd in Social Disco.

De Public School

Het 'public school system' is wat het middelbaar onderwijs betreft grotendeels failliet.

Van de scholen wordt verwacht dat zij vangnetten zijn voor en kunnen inspelen op allerlei maatschappelijke problemen. Zij zijn daarvoor niet voldoende toegerust en de noodzaak om hier veel energie in te steken gaat ten koste van de onderwijskwaliteit en -kwantiteit. Zo is de nadruk op sport als basisvak vaak nodig om discipline en een juiste werkhouding aan te leren voor 'academic achievement'.

Het onderwijs heeft gebrek aan status en geld. Er is te weinig motivatie en kwaliteit. Veel belastingbetalers hebben het gevoel geen waar voor hun dollars te krijgen en stemmen daarom tegen iedere 'school levy'. Vaak wordt daarbij op het hoge onderwijspeil in het buitenland, met name 'Europe', gewezen. Tot mijn verbazing wordt het mij onbekende 'European system' de hemel in geprezen. Nostalgie naar het eigen verleden is hier niet vreemd aan.

De exchange students, die vaak met weinig moeite uitstekende resultaten boeken en meestal een zeer 'geciviliseerd' gedrag vertonen in de normcultuur van de middle class dienen als bewijs voor de Europese onderwijssuperioriteit en het idee fixe van één onderwets degelijk onderwijs- en opvoedkundig systeem.

De rijkere ouders wijken voor 'degelijk onderwijs' vaak uit naar een private school. De term hiervoor, 'white flight', geeft ook aan dat dit de raciale integratie niet bevordert. De neerwaartse spiraal wordt nog versterkt omdat deze 'vluchtouders' geen enkele levy voor de public school meer zullen steunen. Op de overheid hoeft men niet te rekenen, deze grijpt alleen in noodsituaties in. Geld, kwaliteit, motivatie en status zijn in het Amerikaanse onderwijs nauw op elkaar afgestemde communicerende vaten.

Princeton

Het Princeton City School District in Cincinnati is een witte raaf in onderwijsland. In het district zijn veel bedrijven gevestigd en zij be-

kleio

nummer 5/92
pagina's 12 en 13

talen aardig wat onderwijsdollars. Princeton trekt zowel leerlingen uit de duurste wijken als uit de 'deprived areas' aan. Blank en zwart, arm en rijk zijn evenwichtig vertegenwoordigd.

Princeton biedt 'excellence in education'. Het is een 'comprehensive school'. De meeste leerlingen, van Lbo- tot Vwo-niveau volgen een ongedifferentieerd middenschoolachtig soort onderwijs. De echte 'knuckle heads' worden gelukkig met een apart programma op zeer elementair niveau beziggehouden. Daarnaast biedt Princeton voor een kleine groep zeer gemotiveerden ($\pm 10\%$) onderwijs op hoog niveau zodat een 'white flight' niet nodig is.

De middelbare schoolcarrière begint met twee jaar Junior Highschool. Dit schooltype lijkt wel op wat hier de basisvorming zou kunnen worden. Er zijn een soort kerndoelen die getoetst worden en 'gehaald' moeten worden. Van de verplichte vakken wordt een deel op twee niveaus aangeboden. In de 'vrije ruimte' kan men kiezen uit Frans, auto-techniek, orkest, etcetera.

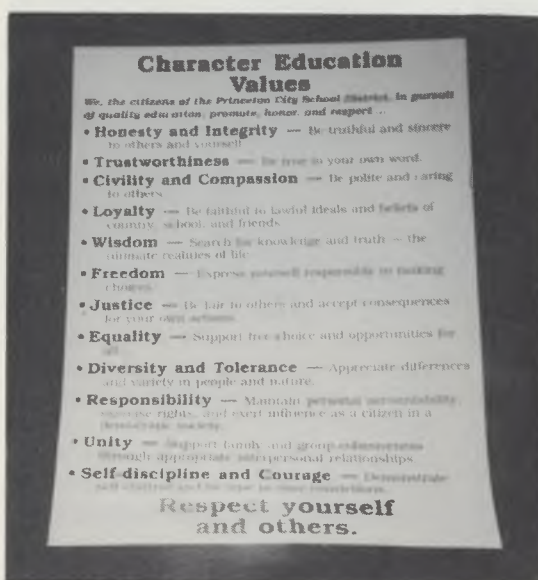
Op straffe van inlevering van het rijbewijs wordt het onderwijs vervolgd met vier jaar Senior Highschool. Er is een verplicht minimumprogramma. Counsellors proberen daarbij te voorkomen dat een leerling vooral vakken als 'drivers licence, tennis, play, swimming' neemt. Er wordt in modules gewerkt variërend van een kwartaal tot twee jaar. Elke 'tot genoeg' gevolgde cursus levert punten op. Wanneer men voldoende punten heeft krijgt men het Highschool diploma. Dit geeft recht op toegang tot een 'college'. Daar wordt dan ook aan velen onverbiddelijk de rekening gepresenteerd voor de 'easy' Highschool.

De positie van het vak

History en dan met name American History is absoluut geen 'Mickey Mouse'-vak. Het is belangrijk en heeft veel standing. De basisfilosofie hieronder was en is de 'nationbuilding'. Geschiedenis is bij uitstek het vak dat bij kan dragen aan de oude 'meltingpot'- of de smakelijke 'salad bowl'-filosofie. Leerlingen van diverse pluimages leren 'what America is and what it stands for'. Daarbij hoort een karrevracht 'names, dates, facts and figures'. Geschiedenis, mits positief en optimistisch onderwezen, helpt het gevoel te krijgen tot één volk te behoren en zich de 'civil virtues' van de 'Homo Americanus' eigen te maken. In elk lokaal hangt dan ook een poster met daarop een aantal na te streven 'values'.

Het positieve en optimistische gaat zover dat regelrechte schurkenstreken vaak toegeschreven worden aan 'misleide' personen. Als er van misleiding geen sprake was dan zijn het toch nog altijd 'nobeke' schurken.

Zo wordt het ondemocratische 'kitchencabinet' van president Andrew Jackson vergoelikt met zijn diepe persoonlijke geloof in de

Waarden en normen op Princeton.

democratie. De beslissing die tot de 'trail of tears' van de Cherokees leidde wordt hem wel aangerekend maar vooral niet al te zwaar want hij was 'een man van zijn tijd' met een echte Amerikaanse 'frontier' mentaliteit, een 'log cabin' verleden en begrip voor de noden van de 'common man'. Het is bovendien het weten waard dat "he could be kind to individual Indians, but he considered their tribal societies to be savage". Ook dacht hij dat "... Indians would be happier and better off in the lands west of the Mississippi river...".

De titels van de schoolboeken spreken ook voor zich: *Rise of the American Nation*, *Life and Liberty, an American history*, *Voices of Freedom* en het door mij gebruikte boek *Triumph of the American Nation*.

In de geschiedenisboeken wordt, geheel in overeenstemming met het 'Amerikanisme', de invloed van het individu op historische processen en gebeurtenissen meer benadrukt dan in onze Nederlandse leerboekjes. De lezer bekruipert het gevoel dat een zekere Patrick Henry met zijn "give me liberty or give me death"-redevoering persoonlijk voor het uitbreken van de onafhankelijkheidsoorlog verantwoordelijk is geweest.

In het kader van de emancipatie en de multiculturele nationbuilding wordt vrijwel in ieder hoofdstuk aandacht besteed aan de bij-

drage aan de geschiedenis van diverse minderheden zoals vrouwen, Afro Americans en Native Americans. Helaas gebeurt dit soms krampachtig en werkt dan contraproductief. Bovendien accentueert het de nog altijd dominerende superieure aanwezigheid in de Amerikaanse geschiedenisboeken van de 'whites' en de 'males'. Wat te zeggen bijvoorbeeld van de onthulling dat de 'star spangled banner' door een vrouw genaaid is!

De bedoeling van de volgende niet nader geëxpliceerde zin laat aan multiculturele nietszeggenheid weinig te wensen over:

0 "Cortes landed on the coast of Mexico in the year 1519 as leader of a small army of about 550, among them some Africans".

American History

Het curriculum schrijft voor dat een leerling van de Princeton Senior Highschool ieder leerjaar naar keuze één cursus uit het Social Studies aanbod volgt. American History is daarbij echter een verplicht vak. De leerling

krijgt dit vak dan voor de derde keer, want op de elementary school en de Junior Highschool is het ook verplicht. Op de Junior Highschool komt daar een half jaar durende cursus 'History of Ohio' bij.

De geschiedenis van de 'rest van de wereld' komt alleen zijdelings via de Amerikaanse geschiedenis aan de orde. De geschiedenis van 'the old country', het museum Europa, wordt door menig leerling en docent op Princeton in een nutshell samengevat en afgedaan als 'a bunch of tribes finally kept apart from beating each other up by the Sowjets and the Americans'.

De auteur van het toonaangevende leerboek *Government in America*, draagt ook een merkwaardig steentje bij met de constatering "Among the nations that have socialist economic systems today are Sweden, the Netherlands, Great Britain, France, Italy, India and Israel".

Geconfronteerd met deze zin gaf de auteur een verfrissend antwoord: "We are allowed to have our own definitions".

De jaarcursus 'American History' wordt op vier verschillende niveaus aangeboden. Voor American History moet minimaal de 'general course' gevolgd worden: de knucklehead course. De videorecorder is een veel gebruikt en geprezen hulpmiddel. Om de motivatie

Relax man, you can do it.

van deze zeer op het nu gerichte 'studenten' te vergroten wordt met George Bush begonnen en werkt men terug naar Columbus. Het niveau kan ik niet beoordelen, ik ken het niet.

De tweede cursus is 'College Preparation'. Deze wordt door de grote meerderheid, 'mainstream America', gevolgd. Zowel de general course als de CP course worden afgesloten met een multiple choice toets. Dat dit niet alles voorstelt blijkt wel uit het feit dat de antwoorden van tevoren verstrekt worden als een soort 'study guide' en de moeite niet genomen wordt alle klassen op dezelfde tijd voor deze toets in te roosteren. Het merkwaardige is dat dit de resultaten niet beïnvloedt.

De betere en gemotiveerde leerling kan US History AP kiezen. AP staat voor 'Advanced Placement'. Dit is een Havo/Vwo-niveau. Een positieve studiehouding en de verwerking van een flinke portie huiswerk zijn nodig om hier succes te behalen. Er is maar een kleine groep, die deze cursus volgt. De AP course kent een regionale schriftelijke toetsing vergelijkbaar met het centraal schriftelijk examen.

Knuckleheads in Social Disco..

Tot slot is er nog het twee jaar durende American History International Baccalaureate, het neusje van de zalm. Dit is een hoog Vwo-niveau. De zestien leerlingen die dit volgen dienen even gemotiveerd te zijn en net zo hard te werken als een Highschooltopsporter. De leerlingen worden opgeleid voor het internationale examen. Voor deze prestigieuze cursus wordt een kleine financiële bijdrage van de leerlingen gevraagd.

Nog meer

Voor de liefhebbers biedt Princeton ook een zogenaamde 'Honours course', 'World History' en 'History of the America's'. Een honours course staat op AP-niveau maar kent geen centrale toetsing. Verder zijn er nog de cursussen 'History of the American West' en 'Black History', die allebei een half jaar duren. De laatste cursus wordt voornamelijk gegeven voor en gekozen door de grote zwarte leerlingenpopulatie van Princeton. De cursus 'History of the American West' is met de pensionering van de docent die de cursus opgezet en geschreven heeft op sterven na dood. Er wordt over gedacht deze cursus te vervangen door 'women history' of 'military history'.

Een van de leuke dingen van Princeton is dat vraag en aanbod op elkaar afgestemd worden; niet levensvatbare cursussen verdwijnen en nieuwe worden toegevoegd. Deze waaier van geschiedenis cursussen kan niet op iedere Highschool gevolgd worden. Integendeel, veel scholen bieden slechts één of hooguit twee niveaus American History. De financiële middelen ontbreken simpelweg. Princeton is voor de geschiedenisliefhebber een paradijs.

De praktijk

Het leerlingenboek *Triumph of the American Nation* telt meer dan 1000 triomferende pagina's. Van mij werd verwacht dit op 'college preparation' niveau te geven. Als leidraad diende het curriculum dat van les tot les dringend suggereert wat te doen en hoe te handelen. Desondanks viel het mij zwaar voor zo'n gemeleerd middenschoolachtig gezelschap de juiste toon - en dan ook nog in het Engels - op het juiste niveau te treffen. Ik sprak vaak ofwel over hun hoofden heen of tegen de banken.

Aan alle onderwijsvormen, didaktiek en pedagogiek die ik in de loop der jaren mijn stagiaires in Vught heb zien uitproberen, moest ik nu ook geloven. Discussie- en quizachtige 'spoonfeeding'-lessen afgewisseld met spreekbeurtopdrachten en rollenspellen bleken het meest aan te slaan. Het curriculum schreef deze methodiek zelfs voor. Het docentenboek geeft daarbij gelukkig suggesties, bevat extra materiaal, de proefwerken en natuurlijk de antwoorden.

Veel eigen initiatief wordt niet verlangd, het kan zelfs voor een hoop narigheid zorgen. Zo had ik de film *Custer's last stand* opgenomen en wilde die laten zien. Dat ging mooi niet door want deze film was niet door de directie goedgekeurd. In de TV-gids stond dat hij

kleio

nummer 5/92
pagina's 14 en 15

'shocking' was. Bovendien werd hij niet in het curriculum voorgeschreven of gesuggereerd. Het vertonen van de film zou dus alleen maar processen van ouders kunnen uitlokken.

De leerlingen waren over het algemeen niet erg gemotiveerd en over hun prestaties kan ik ook niet juichen. Naar mijn idee kan dit ook niet anders in een 'comprehensive system'. Erger is echter dat alle denkbare problemen hen weerhielden van studeren: zwangerschap, moeilijkheden thuis, alcohol, drugs, een baan, sport, huwelijk etc. Het leek wel of jong zijn een grote survival course was. Chapeau voor hun 'vandaag gaat het beroerd maar morgen wordt alles beter'-mentaliteit. Ze onderwezen ook mij met hun bemoedigend: "Relax man, you talk funny but you can do it!!"

Met vallen en opstaan leerde ik. Ze leerden me dat ik 'slapen in de klas' niet als een persoonlijke belediging moest opvatten: het was niet belangrijk DAT ze sliepen maar WAAROM ze sliepen. Hun rust werd daarop alleen nog door mij verstoord bij gesnurk. Stemverheffen en kwaad worden zijn 'not done', het werkte op hun lachspieren. Andersom niet. Toen ik een van de 'Afro-Americans' onnadenkend aansprak met 'boy', ontplofte hij. Voor een 'Caucasian white' en dan ook nog wel een historicus is zoiets 'not done'. 'Gentleman' werd van toen af het woord. "Having fun yet?" kwam tot overmaat van ramp mijn collega 'next door' met een 'big smile' vragen. Ik kon wel door de grond zakken, tot in Nederland als het kon.

American History C.P.

en voelde me als een eerstedags stagiair. Maar de 'show must go on'; een knock down is geen knock out. Na korte tijd had ik mezelf weer in de hand en gelijktijdig kreeg ik ook het lesgeven onder de knie.

Ik ging 'gepast' gedrag vertonen. Dat wil zeggen 'I was acting cool' in woord en gebaar. Intellectuele- en sportprestaties werden door mij om het hardst geprezen, ik fabriceerde minstens om de andere dag voor iedere leerling een punt en een bemoedigend woord. Mijn didactische en pedagogische aanpak bracht me zelfs regelmatig naar de sportwedstrijden. De echte doorbraak kwam echter toen ik weer een beetje - in aangepaste versie

- mezelf begon te worden. Ik kreeg er zelfs een diploma voor, ter verfraaiing van de "I am so proud of myself wall".

YEAH

Veel mensen hebben de cruciale vraag gesteld: "Zou je het opnieuw doen als je de kans kreeg?"

Het antwoord is dan heel duidelijk "yes" of beter nog "yeah". 'Students' zijn gewoon leerlingen ook in Amerika, hetzelfde geldt voor leraren ook al heten ze 'teachers'. Alleen school is niet altijd identiek aan 'school' en geschiedenis is niet altijd hetzelfde als 'history'. Maar het lijkt wel allemaal op elkaar en een anders gekruide spijs doet eten.

Collega's die naar een dergelijke onvergetelijke smakelijke maaltijd op zoek zijn kunnen nadere inlichtingen inwinnen bij de NACEE, Herengracht 430, 1017BZ Amsterdam. Good luck!

Terwijl Columbus ...

Girolamo Savonarola, profeet van een nieuwe tijd?

Peter Raedts

Met een serie artikelen onder het motto 'Terwijl Columbus ...' wil de redactie van *Kleio* personen en zaken belichten, die op een of andere manier belangrijk waren in het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw.

In dit eerste artikel gaat Peter Raedts in op Savonarola, de monnik die Florence tijdelijk veranderde in een Nieuw Jeruzalem. Hierbij komt aan de orde in hoeverre er met betrekking tot hem en zijn tijdgenoten gesproken kan worden van het nieuwe elan, dat aan de Renaissance wordt toegeschreven.

Wie een willekeurig schoolboek over literatuurgeschiedenis opslaat, kan daarin nog steeds lezen dat omstreeks 1500 de grote omslag plaatsvond van de Middeleeuwen naar de Renaissance, een nieuwe tijd die werd ingeluid door de ontdekking van Amerika in 1492. Maar ook de uitvinding van de boekdrukkunst enige jaren daarvoor was belangrijk geweest, want daardoor was Europa bevrijd van het drukkende monopolie dat klerken zovele eeuwen op de cultuur hadden gehad. Niet langer hoefde de mens zich als slaaf van geestelijkheid en godsdienst te gedragen, hij kon zelf op onderzoek uitgaan. Groepsbewustzijn maakte plaats voor individualisme, gevoel voor rationaliteit. Niet God, maar de mens kwam in het middelpunt van de belangstelling te staan. Waar in de Middeleeuwen alle aandacht uitgegaan was naar het leven na de dood ('memento mori'), kwam in de Renaissance het leven hier op aarde in al zijn kleurigheid op de voorgrond te staan ('carpe diem'). In de beeldende kunst werden niet langer typen uitgebeeld, die als belichaming van een objectieve idee golden, maar concrete mensen, en in de literatuur keerden men terug naar de zuivere bronnen van de Griekse en Latijnse klassieken. Vooral door Italianen was op dit punt baanbrekend werk verricht; daar was de continuïteit met de Klassieke Oudheid nooit helemaal afgebroken en kon de draad makkelijker weer worden opgepakt.

zat, in onze boeken stond, en het is een visie op de Renaissance die uiteindelijk teruggaat op Jacob Burckhardt in zijn klassieke studie *Die Kultur der Renaissance in Italien* (1860). Waarschijnlijk is het succes van dit beeld onder meer te danken aan het feit dat het didactisch zo helder is.

Wie zo de overgang van Middeleeuwen naar Renaissance schildert, komt in problemen met een van de merkwaardigste en invloedrijkste figuren aan het einde van de 15e eeuw, de Italiaanse Dominicaan Fra Girolamo Savonarola, een priester die gedurende korte tijd het lot van de stad Florence bepaald heeft en die ook na zijn dood op de brandstapel nog een geweldige invloed gehad heeft. Savonarola behoorde enerzijds tot het klassieke type van de boeteprediker met een boodschap van hel en verdoemenis, waarmee hij heel Florence, het hart van de Renaissance, acht jaar in zijn ban heeft gehouden. Maar hij inspireerde ook een politieke revolutie tegen het bewind van de Medici en voor het herstel van de Republikeinse vrijheid.

Portret van Savonarola door Fra Bartolommeo (S. Marcoklooster, Florence).

kleio

nummer 5/92
pagina's 16 en 17

Het verschilt allemaal niet zoveel van wat er vijftientig jaar geleden, toen ik op school

Florence in de tweede helft van de vijftiende eeuw.

Was Savonarola eigenlijk een Middeleeuws profeet die verdwaald was in de Renaissance, of was hij een vrijheidsstrijder die de Florentijnen aangemoedigd heeft het juk van de Paus en de Medici van zich af te werpen? Met andere woorden behoorde hij tot de Middeleeuwen of tot de Renaissance?

Dit is een dilemma waar historici zich al meer dan honderd jaar het hoofd over breken, maar waar niet uit te komen is, tenzij wij nog eens kijken naar onze definities van Middeleeuwen en Renaissance. Anders gezegd, het probleem-Savonarola toont aan dat het didactisch zo heldere schema van christelijke Middeleeuwen tegenover heidense Renaissance niet werkt.¹

De opkomst van een profeet

Girolamo Savonarola werd geboren in Ferrara in 1452. Zijn grootvader was daar als arts verbonden aan het hof van Niccolò d'Este, zijn vader was bankier. Ook de jonge Girolamo ging medicijnen studeren, maar veranderde zijn plannen, toen hij door de vrouw van zijn keuze werd afgewezen. Zo teleurgesteld was hij daarover dat hij zijn hart luchtte in twee bittere gedichten, een over de verdorvenheid van de wereld (*Ruina Mundi* (1472)) en een over de corruptie in de Kerk (*De Ruina Ecclesiae* (1475)). Het laatste was een uiterst scherpe aanklacht tegen wat Savonarola noemde 'de valse, trotse hoer Babylon'. Ook had hij in diezelfde tijd een droom waarin koud water over hem werd uitgespoten waardoor het hem duidelijk werd dat hij

geen geneesheer van lichamen, maar van zielen moest worden. In het jaar 1475 trad hij dan ook in bij de Dominicanen in Bologna.

Nu lijkt het verhaal van de teleurgestelde minnaar die vlucht achter de kloostermuren een cliché, maar dat is toch niet helemaal het geval. Want hier trad voor het eerst een karaktertrek van Savonarola aan de dag die de basis vormde voor zijn latere succes, zijn bijna griezelige begaafdheid namelijk om uit persoonlijke ervaringen algemene conclusies te trekken: hij was afgewezen door zijn beminde, dus was er iets mis met de wereld en in de Kerk.

In dat vermogen ligt ook de basis van zijn latere optreden als profeet.² Het is immers typerend voor profeten dat zij hun persoonlijke ervaringen kunnen duiden als de belichaming van een gemeenschappelijk lot.

In normale omstandigheden kan een dergelijk profetisch optreden afgedaan worden met een schouderophalen. Er lopen zoveel mensen rond die zichzelf het centrum van de wereld achten, of die een speciale boodschap van God menen te hebben, dat het niet nodig is iets tegen hen te ondernemen; iedereen kan direct zien dat het hier om grootspraak gaat of om onthullingen die hoogstens voor de man zelf van belang zijn. Alleen als zo iemand te lastig wordt, dan moeten er maatregelen genomen worden, en dat gebeurt dan ook meestal zonder dat het veel opschudding verwekt. In de Middeleeuwen betekende dat in concreto dat de profeet werd verbannen, of, in het ergste geval, op de brandstapel gezet.

Maar in tijden van crisis, als de gewone re-

Lorenzo de Medici, portret van Vasari.

gels, waardoor een samenleving of een groep bij elkaar gehouden wordt, niet meer werken en mensen op zoek moeten naar een nieuwe samenhang, kan een charismatisch persoon de stabiliteit en de eenheid bieden die de traditionele instituties niet langer kunnen geven. Het succes van een profeet hangt dus enerzijds af van zijn persoonlijke eigenschappen, maar anderzijds wezenlijk ook van de situatie waarin hij profeteert.

Savonarola had al de eigenschappen van de profeet, maar het juiste publiek ontbrak hem nog. Voorlopig was hij niet meer dan een middelmatig succesvol predikant.

Van 1482 tot 1487 verbleef hij in Florence, maar zijn aanwezigheid werd in het begin

Fresco van Fra Angelico in het S. Marco klooster.

Het S. Marco klooster.

kleio

nummer 5/92
pagina's 18 en 19

nauwelijks opgemerkt. Dat veranderde pas toen hij in 1486 de vastenpredikaties ging verzorgen in de stad San Gimignano en voor het eerst in het openbaar het thema aanneemt dat hij al in zijn jeugdedicht behandeld had: de rampzalige situatie van de Kerk. Hier sprak hij in het openbaar voor het eerst de overtuiging uit die tot aan het einde van zijn leven de grondtoon van zijn prediking zou blijven, namelijk dat de Kerk in zo'n diep verval was geraakt dat geen menselijk pogen, maar alleen een tuchtiging van Godswege haar nog kon redden; dat zij hierdoor vernieuwd zou worden en vooral, dat deze ge-

beurtenis aanstaande was.³

Met deze boodschap reisde hij rond door verschillende steden van Italië, en verwierf tenslotte zulke faam dat hij in 1490 op uitdrukkelijk verzoek van Lorenzo (il Magnifico) de Medici (1449-1492) terugkwam naar Florence en aan het hoofd gesteld werd van het klooster van San Marco; een klooster dat Lorenzo na aan het hart lag en waar voor hem altijd een cel werd vrijgehouden, als hij zich ter bezinning wilde terugtrekken.⁴

Profetie en Renaissance

De ontmoeting van de prins en de profeet: maar ook die van de Renaissance en de Middeleeuwen? Het zou al te denken moeten geven dat het Lorenzo zelf was, daartoe aangemoedigd door de grote humanist Giovanni Pico della Mirandola, die om Savonarola's terugkeer naar Florence verzocht had. Maar wij weten ook uit andere bronnen dat Lorenzo niet onverschillig stond tegenover de toestand van de kerk. Toen Lorenzo's zoon, Giovanni (de latere Paus Leo X), in 1492 naar Rome reisde om daar de kardinaalshoed in ontvangst te nemen, waarschuwde zijn vader hem voor het morele verval dat de jongeman daar zou aantreffen en hij smeekte hem zich daar verre van te houden.⁵

Natuurlijk speelden ook machtspolitieke factoren een rol in Lorenzo's zorg voor een hervorming van de Kerk. De stad Florence en de Pausen waren van oudsher politieke vijanden. En omdat kritiek op de Kerk altijd kritiek inhield op het functioneren van de Paus, met name op diens wereldlijke heerschappij, was de roep om hervorming een wapen dat in die strijd gebruikt kon worden. Ook is het waarschijnlijk zo dat Lorenzo geprobeerd heeft het klooster van San Marco, dat hij in zekere zin als zijn eigendom beschouwde, door het terugroepen van Savonarola tot een machtscentrum binnen de orde der Dominicanen te maken door het te hervormen.

Maar er was toch meer aan de hand dan politiek opportunisme.

Sinds Joachim van Fiore rond 1200 de komst van een vernieuwde, geestelijke Kerk had aangekondigd, was de stem van de profetie in Italië niet meer verstomd. In iedere generatie waren er profeten geweest die het einde van de oude, vleselijke Kerk hadden verkondigd. Sommigen waren tot de eer der altaren verheven, zoals Franciscus van Assisi of Catharina van Siëna, anderen waren op de brandstapel geëindigd, maar de stroom hield aan. En in veel gevallen hadden deze profeten

Karel VIII van Frankrijk op een miniatuur - de nieuwe Cyrus.

een gretig gehoor gevonden, zowel bij het volk als bij de elite.

De intellectuele vernieuwing, die wij sinds Vasari Renaissance zijn gaan noemen, verminderde de belangstelling voor de toestand waarin de christenheid zich bevond geenszins, maar scherpte de bezorgdheid eerder aan.⁶ De groeiende belangstelling voor de bronnen van de Westerse cultuur hield immers niet op bij de Klassieke Oudheid, maar strekte zich ook uit tot de bronnen van het Christendom. Daardoor werd het alleen maar des te duidelijker dat de Kerk in de 15e eeuw wel heel ver verwijderd geraakt was van het eerste begin. Renaissance en profetie spraken elkaar dus niet tegen, maar vulden elkaar eerder aan.

Wat de humanisten in hun studeervertrekken bedachten, werd door volkse predikanten op het marktplein uitgedragen. In die zin paste Savonarola precies in het culturele milieu van Florence en hoeft het geen verbazing te wekken dat zijn eigenlijke carrière een aanvang nam toen hij werd binnengehaald als protégé van de Medici in hun hof van kunstenaars en humanisten.

Aanvankelijk voldeed Savonarola aan de verwachtingen die Lorenzo van hem had. Hij hervormde het klooster van San Marco en onttrok de Florentijnse Dominicanen aan het gezag van de in Milaan zetelende provinciale overste. Maar in zijn preken begon hij al snel een toon aan te slaan die minder aangenaam was voor het gevestigd gezag.

Had hij zich tot dan toe beperkt tot de verkondiging van een aanstaande hervorming van de Kerk, in de vasten van 1491 begon hij ook de corruptie van de bestuurders van de stad aan te klagen, hun luxueuze levenswijze en hun verwaarlozing van de nood der armen. Het is hier voor het eerst dat hij politieke en godsdienstige hervorming met elkaar koppelde.

Maar dat was nog steeds niet genoeg om hem het gehoor te verschaffen waardoor hij het lot van Florence kon gaan bepalen. Ofschoon er veel kritiek was op het bewind van de Medici en hun onderdrukking van de Republikeinse vrijheden, had Lorenzo de teugels strak genoeg in handen om iedere uiting van ontevredenheid binnen de perken te houden. Dat veranderde bij zijn dood in 1492. Zijn zoon Piero volgde hem op, maar deze had niets van het mengsel van kracht en geslepenheid waardoor het zijn vader en overgrootvader Cosimo jarenlang gelukt was om onder het mom van een Republikeinse constitutie in feite een monarchaal bewind te voeren. De Florentijnen begonnen onrustig te worden en met heimwee terug te denken aan de jaren dat hun stad een oord van vrijheid en gerechtigheid was geweest. Oude profetieën waarin Florence werd afgeschilderd als een Nieuw Jeruzalem, een stad van vrede en recht, staken de kop op en de politieke situatie werd steeds onstabiel.

In deze onrustige jaren begon Savonarola's prediking een ruimer gehoor te vinden onder de verontruste burgerij, vooral toen hij in de Advent van 1492 zijn toehoorders voorspelde dat nu echt de tijd gekomen was dat de macht van de zondaars gebroken zou worden en dat die van de rechtvaardigen zou worden verheven en dat dat zou gaan gebeuren als een nieuwe Cyrus van over de bergen Italië zou binnentrekken.⁷

Savonarola en Florence

Deze voorspelling bleek een van die merkwaardige toevallen die het lot van een mens en een stad kunnen bepalen. Twee jaar later, in 1494, trok Koning Karel VIII van Frankrijk Italië binnen op verzoek van de Hertog van Milaan om er orde op zaken te stellen. De Italiaanse stadsstaten stortten in en ook Florence werd bezet door het Franse leger. Piero de Medici vluchtte en de stad bleef in verwarring achter: het uur van Savonarola was gekomen. Wat hij had voorspeld was uitgekomen: Karel VIII was de nieuwe Cyrus, de oude Republiek was weg, de zondaars waren gestraft. Zijn gezag werd helemaal onaantastbaar toen het hem ook

nog lukte van Karel VIII gedaan te krijgen dat de troepen uit Florence zouden worden teruggetrokken.

Savonarola's capaciteit om om zijn eigen, toevallig lot in te weven in de algemene gang van de geschiedenis kwam nu pas echt tot zijn recht. De geschiedenis had hem immers op een belangrijk punt gelijk gegeven: Cyrus was gekomen en Florence was op wonderbaarlijke wijze gered.

Met deze stad moest iets bijzonders aan de hand zijn. Hij begon zijn vroegere voorspellingen over de vernieuwing van de Kerk, die tot dan toe erg algemeen geweest waren, te concretiseren en toe te spitsen op Florence, de stad die door een toeval de zijne geworden was. Tijdgenoten constateerden dat rond 1494 zelfs zijn uitspraak van het Italiaans een steeds Florentijnser accent begon te krijgen. Wat nu met zijn stad gebeurd was, kon geen toeval zijn, het moest deel uitmaken van Gods plan: Florence moest een door God uitverkoren stad zijn.

Op 15 december 1494 verkondigde hij dat God zelf naar Florence gekomen was om daar een begin te maken met de grote hervorming van de Kerk. De stad zou een Nieuw Jeruzalem worden, zij zou boven Rome uitsteken en een voorbeeld worden voor de hele Christenheid. Haar burgers zouden met onvoorstelbare rijkdom overladen worden en de bekering van de Turk en de ongelovige zou van haar uitgaan. Daarom moest de stad nu haar constitutie vernieuwen en terugkeren tot de oude, Republikeinse vrijheid.

Het was precies wat de meeste burgers graag wilden horen. Oude mythen over de uitverkiezing van Florence, groeiende afkeer van de tyrannie van de Medici, verwarring over de toekomst van de stad nu Karel VIII in één klap het fijne weefsel van de Italiaanse politiek verscheurd had, en natuurlijk de hoop op een gezuiverde christelijke Kerk, het kwam ineens allemaal samen in de persoon en de prediking van Savonarola. De profeet en zijn publiek hadden elkaar gevonden.

In het begin waren er maar zeer weinigen die niet bedwelmd waren door de toekomstvisioenen die hun van de kansel van de Duomo werden voorgehouden. Zelfs Marsilio Ficino, later een fervent tegenstander van Savonarola, moest toegeven dat hij aanvankelijk was meegesleept door het algemene enthousiasme.

Onder Savonarola's bezielende inspiratie werd de constitutie van Florence hervormd tot de stad een model werd van de Stad Gods op aarde. Op 28 december 1494 verkondigde

hij dat voortaan Christus de enige koning zou zijn in Florence. Concrete maatregelen werden genomen om dit te realiseren.

Een republiek van gerechtigheid en vrijheid

In de latere geschiedschrijving zijn met name de campagnes tegen het tentoonspreiden van rijkdom en tegen homosexualiteit benadrukt. Het beruchtst is wel het schouwspel geworden dat Savonarola organiseerde tijdens het Carnaval van 1497, toen hij op de Piazza della Signoria een grote brandstapel liet oprichten. In een vurige preek moedigde hij de kinderen en jongeren van de stad aan alle onachtzame voorwerpen, die zij maar konden ontdekken daarheen te slepen en in brand te steken. Het zijn allemaal zaken die weerzin-

wekkende herinneringen oproepen aan het Derde Rijk en aan het Iran van Khomeiny. Voor ons lijkt het duidelijk dat een dergelijk juk al gauw ondraaglijk moest worden en het lijkt ons logisch dat men zich zo snel mogelijk van deze fanaticus probeerde te ontdoen. Toch is het nodig dergelijke maatregelen in het licht van hun tijd te blijven zien.

Savonarola's morele campagnes konden onder de meeste van zijn tijdgenoten, bezeten als zij waren van de droom van een vernieuwde christenheid, op brede steun rekenen. Bovendien waren zijn politieke ideeën veel gematigder dan vaak

wordt aangenomen. Savonarola was geen Thomas Müntzer, hij wilde van Florence geen radicale democratie maken, maar de stad terugvoeren tot een gematigd aristocratisch en republikeins regime. Juist daarom vond hij zo ruim steun ook onder de gevestigde burgerij, een groep die gewoonlijk nogal schuw stond tegenover profeten.

De vrijheid van de Renaissance wordt vaak gesteld tegenover de afhankelijkheid waarin mensen leefden in de Middeleeuwen. Maar in feite was in Italië de ontwikkeling precies de andere kant opgegaan. In de dertiende

eeuw hadden de meeste Italiaanse steden een hoge mate van zelfbestuur gekend dat steunde op een brede vertegenwoordiging uit de burgerij. In de loop van de vijftiende eeuw was dit bestuur steeds aristocratischer geworden en in de meeste gevallen was de macht zelfs in handen gevallen van een dynastie waarvan de leden zich steeds meer als vorsten, zo niet als tyrannen, gingen gedragen. Bekende voorbeelden zijn de Visconti's en de Sforza's in Milaan, de d'Este's in Ferrara, en natuurlijk de Medici's in Florence.⁸ Maar de herinnering aan de oude vrijheid was niet verloren gegaan. En het was die herinnering die Savonarola in Florence tot nieuw leven had gewekt. Voor vele Florentijnen bleef hij ook na zijn dood de man die de tyrannie had verdreven en een Republiek had proberen te vestigen waarin gerechtigheid en vrijheid heerste.

De val van een profeet

Het waren dan ook niet weerstand tegen zijn draconische maatregelen op moreel gebied en zelfs niet in de eerste plaats kritiek op zijn politieke hervormingen waardoor Savonarola tenslotte ten val gebracht werd. De fatale fout die hij maakte, was dat hij in een ernstig conflict verzeild raakte met de Paus.

Nu was dergelijke kritiek in die tijd een vast onderdeel van het profetisch spreken: het berderf in Rome werd van alle kanten aangeklaagd en beschouwd als een van de duidelijkste tekenen van het naderend einde. Daar komt bovendien nog bij dat de toenmalige Paus, Alexander VI (1492-1503), de beruchte Rodrigo Borgia, de reputatie van de Heilige Stoel op een absoluut dieptepunt gebracht had. Schaamteloze tonelen speelden zich af aan het pauselijk hof, waarin de zoon en de dochter van de Paus, Cesare en Lucrezia Borgia, de hoofdrol speelden. Maar de Paus bekritisieren was één ding, hem gehoorzaamheid weigeren, wanneer hij als hoofd van de Kerk sprak, iets anders. En dat laatste was wat Savonarola deed.

Al in 1495 had Savonarola een brief van de Paus ontvangen waarin hij naar Rome werd uitgenodigd om zich daar te komen verantwoorden voor zijn doen en laten in Florence. Hij had die uitnodiging genegeerd en in plaats daarvan een korte verhandeling gestuurd waarin hij zijn optreden verdedigde: het *Compendium Revelationum*. De Paus was niet overtuigd en legde hem nog in datzelfde jaar een preekverbod op, minstens totdat hij naar Rome zou zijn gekomen voor overleg.

Paus Alexander VI in een devote houding (fresco van Pinturicchio)

kleio

nummer 5/92
pagina's 20 en 21

Savonarola op de brandstapel.

met twee medebroeders gearresteerd en na een kort proces werd hij op 23 mei 1498 op de Piazza della Signoria door verbranding ter dood gebracht.

Conclusie

Alleen al dit gruwelijke vonnis toont aan dat wij ervoor moeten waken de verschillen tussen Middeleeuwen en Renaissance te scherp aan te zetten.

Savonarola bleef voor- en tegenstanders houden, maar er was niemand in Florence die de brandstapel als strafmiddel ter discussie stelde, of de mogelijkheid dat God spreekt via een profeet. Met andere woorden de wereld waarin dit alles zich heeft afgespeeld verschilde nog helemaal niet zoveel van die van de Middeleeuwen.

In 1494, toen de nood hoog gestegen was en dus de wezenlijke zorgen van mensen aan het licht

kwamen, keerden de Florentijnen zich af van de Medici en hun schitterende hof en leenden zij het oor aan een boeteprediker die een boodschap verkondigde die hen sinds eeuwen vertrouwd was. En zij lieten hem ook weer vallen toen bleek dat hij de fundamenteen waarop de Kerk altijd gerust had ter discussie stelde.

De wereld van Florence rond 1500 was, ondanks enkele uitschieters zoals Macchiavelli, nog altijd een wereld waarin God, de Kerk en de Paus de vaste punten vormden waaraan mensen zich oriënteerden. Er was weinig in de beweging rond Savonarola dat naar de toekomst wees. Wel bleek er een verlangen uit naar hervorming van de Kerk, maar niet zonder de Paus; er was een roep om vrijheid, maar dat was niet de vrijheid van het individu maar de corporatieve vrijheid van de Middeleeuwse stad. En juist op die punten waarop de Renaissance vernieuwing had gebracht, in de terugkeer naar de zuivere bronnen en de herleving van de klassieke letteren, had zij die verlangens eerder verhevigd dan veranderd.

Omdat wij weten wat de toekomst gebracht heeft, zijn wij geneigd haar terug te lezen in het verleden. Daarom vinden wij Columbus' ontdekking van Amerika in 1492 zo belangrijk. Maar wie de inwoners van Florence in

Aanvankelijk hield Savonarola zich aan het verbod en beperkte zijn profetische activiteiten tot het laten drukken van oude preken (macht van de boekdrukkunst!), maar in 1496 besteeg hij weer de kansel. Daarmee was zijn crediet verspeeld; in juni 1497 deed de Paus hem in de ban op beschuldiging van ketterij. Savonarola reageerde uiterst fel en beschuldigde Alexander VI ervan dat hij niet de echte Paus kon zijn, omdat hij geen geloof had.

Ook begon hij brieven te schrijven aan de keizer en aan de koningen van Frankrijk en Spanje om hen uit te nodigen een Concilie bijeen te roepen voor het kiezen van een nieuwe Paus.

Een dergelijke uitnodiging betekende een rechtstreekse aanval op het gezag van de Paus, en dat ging de meeste Florentijnen veel te ver.

Het was zeker niet zo dat al zijn volgelingen hem in de steek lieten, nog steeds trokken zijn preken volle kerken, maar de stad stond niet meer als één man achter hem, er kwam verdeeldheid. Het gerucht deed de ronde dat hij een valse profeet was die de mensen al lang misleid had en die eindelijk, nu hij zich tegen het gezag van de Paus gekeerd had, zijn ware aard toonde.

En dat bleek fataal.

Hiervoor heb ik gezegd dat een belangrijke rol van profeten is dat zij door hun charismatische persoonlijkheid eenheid en stabiliteit kunnen bieden in een situatie, waarin traditionele zekerheden zijn weggefallen en er verdeeldheid en onrust bestaat over de toekomst. Maar als profeten zelf niet langer in hun persoon de nieuwe eenheid belichamen maar tot de verdeeldheid gaan bijdragen, dan zijn zij overbodig, ja zelfs gevaarlijk, omdat zij juist door de structuur van hun persoonlijkheid vaak onberekenbaar zijn en dus de onzekerheid alleen maar vergroten.

Blijkbaar realiseerde het stadsbestuur zich dit gevaar vrij plotseling. Nog in de winter van 1497-98 had de Signoria (stadsraad) er bij de Paus op aangedrongen de ban tegen Savonarola op te heffen, maar toen Alexander VI weer liet weten dat hij daartoe alleen bereid was als Savonarola naar Rome zou komen, liet de raad hem in de steek. Op 14 maart 1498 werd hem door de raad verboden om te preken. Kort daarna daagden de Franciscanen van de kerk van Santa Croce hem uit een vuurproef te ondergaan om te kijken of hij een echte profeet was. Savonarola stemde toe, op zich al een teken van zwakte, maar het liep ook nog uit op een belachelijke vertoning, omdat door een onweer de bijeenkomst voortijdig beëindigd moest worden. Nu voelde de raad zich sterk genoeg om door te tasten. Op 8 april werd Savonarola samen

datzelfde jaar naar de toekomst gevraagd zou hebben, zou waarschijnlijk ten antwoord gekregen hebben dat het einde nabij was en dat het Koninkrijk Gods op handen was. Wat zij kregen was 'God's own country'. Als de Florentijnen dat geweten hadden, zouden zij waarschijnlijk diep teleurgesteld geweest zijn.

Noten

1. De fundamentele studie over Savonarola is D. Weinstein, *Savonarola and Florence; Prophecy and Patriotism in the Renaissance* (Princeton 1970). Dit artikel is voor een groot deel hierop gebaseerd.
2. Een kort en helder overzicht van het verschijnsel profetie geeft Jan Bremmer, *Profeten, zieners en de macht in Griekenland, Israel en het vroegmoderne Europa* (Utrecht 1991).
3. Zie hiervoor de uitvoerige biografie van Joseph Schnitzer, *Savonarola, ein Kulturbild aus der Zeit der Renaissance* (2 dln., München 1924) I, 80-81. Savonarola heeft zelf deze drie thema's centraal gesteld in zijn verdediging *Compendium Revelationem* uit 1495; volledig uitgegeven en vertaald door B. McGinn in *Apocalyptic Spirituality, The Classics of Western Spirituality* (London 1980) 192-275; dit citaat op 196.
4. Deze cel kan nog heden bezichtigd worden, evenals trouwens de cel van Savonarola, waar diens bloedspetters nog op de muur te zien zijn. Maar waarschijnlijk zult u de voorkeur geven aan een

blik op de beroemde fresco's van Fra Angelico in het klooster.

5. John C. Olin, *The Catholic reformation: Savonarola to Ignatius Loyola* (New York 1969) XV-XVI.
6. Ottavia Niccoli, *Prophecy and People in Renaissance Italy* (Princeton 1990), meent zelfs dat rond 1500 de belangstelling voor profeten in Italië een hoogtepunt bereikte.
7. McGinn; in Jesaja 45.1-4 wordt verteld dat de Perzische koning Cyrus, nadat hij Babylon veroverd had, de daar in ballingschap verblijvende joden verlof gaf om naar Jeruzalem terug te keren. Sindsdien geldt Cyrus zowel in de joodse als in de christelijke traditie als een prototype van de bevrijder en uiteindelijk van de Messias.
8. De fundamentele studie over het aristocratiseringsproces van de Renaissance is nog steeds Hans Baron, *The crisis of the Early Italian Renaissance* (2 dln., Princeton 1955).

CENTRAAL EXAMEN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING 1993 EN 1994

Nederland naar een modern- industriële samenleving

Economische, sociale en culturele verandering in Nederland 1948-1973

Hélène Vossen, Peter Wester en Marjan Schwegman geven een toelichting op de stofomschrijving en de CSE-bundel *Vertrouwde patronen, nieuwe dromen*, die begin juli zal verschijnen.

Bij eerdere Centraal Schriftelijke Eindexamens (CE 1979 en 1985) over de periode 1948-1973 lag de nadruk op de politieke geschiedenis van Nederland. In wetenschappelijke kringen was er toen al - onder invloed van maatschappelijke veranderingen - veel meer aandacht voor andere aspecten van de naoorlogse Nederlandse geschiedenis. In de uitgave van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (AGN) uit 1981 zien wij een eerste poging om verspreide publikaties op dit terrein in synthetiserende artikelen te verwerken. De in de jaren tachtig gevoerde discussie over continuïteit en vernieuwing en het daarmee verknoopt debat over 'Het zwarte gat van de jaren vijftig' (zie *Kleio* 25 (1984), nr. 8) zorgden voor een nieuwe stroom wetenschappelijke publikaties uit de historische en sociaal-wetenschappelijke hoek. Het genoemde gat werd voor een deel opgevuld en tegelijkertijd ontstond er een ander beeld van de jaren vijftig en zestig.

De Commissie Havo/Vwo van de VGN vond in 1989 de tijd rijp om in het CE aandacht te schenken aan de sociale, economische en culturele geschiedenis van Nederland na 1945. Resultaten van nieuw wetenschappelijk onderzoek zouden via de stofomschrijving een plaats kunnen krijgen in het geschiedenisonderwijs.

De commissie legde de basis voor de stofomschrijving van het CE-onderwerp 'Nederland naar een modern-industriële samenleving', waarbij vooral aandacht wordt besteed aan de economische, de

sociale en de culturele veranderingen in de Nederlandse samenleving in de eerste drie decennia na de bevrijding. Om de nieuwe elementen binnen het toch al omvangrijke onderwerp voldoende aandacht te geven, werden aspecten van de politieke geschiedenis, die bovendien reeds aan de orde komen binnen de reguliere methoden, zoveel mogelijk buiten beschouwing gelaten.

In 1991 werd op voordracht van een commissie bestaande uit leden van de VGN en het Nederlands Historisch Genootschap het hierboven genoemde onderwerp door staatssecretaris Wallage aangewezen voor de examens in de jaren 1993 en 1994. Vervolgens werkte weer een speciale commissie stofomschrijving, bestaande uit Harm van Dam, Roel Verstaen, Hélène Vossen en Peter Wester - allen afkomstig uit het onderwijs of uit de wetenschappelijke wereld - het onderwerp uit.

De stofomschrijving

De commissie streefde ernaar de zeer verspreide onderzoeksresultaten in een samenhangend geheel bijeen te brengen. Meestal moest zij zich verlaten op deelstudies, het aantal synthetiserende studies is nog beperkt.

Zij hanteerde bij haar arbeid het nieuw ontworpen 'VGN-model' voor de stofomschrijving van het CE geschiedenis en staatsinrichting. Jarenlang was er bij de evaluatie van de eindexamens veel kritiek op de vage omschrijvingen met veel

De CSE-bundel is te bestellen bij de VGN.

Tot 1 juli geldt een voorintekenprijs van f34,- (inclusief verzendkosten) voor VGN-leden. Daarna bedraagt de prijs f40,- voor iedereen, lid of niet.

U kunt bestellen door f34,- over te maken op postgiro 128701 t.n.v. Penningmeester VGN in Den Haag. De bundel wordt dan onmiddellijk na verschijnen toegestuurd.

begrippen en weinig structuur. Ter verbetering werden op initiatief van de Commissie Havo/Vwo een aantal richtlijnen ontworpen en tot een model uitgewerkt. In de kortgeleden gepubliceerde 'Regeling eindexamenprogramma geschiedenis en staatsinrichting' zijn deze richtlijnen volledig opgenomen en is de geest van het model herkenbaar.

De stofomschrijvingscommissie heeft getracht de nieuwe werkwijze toe te passen. Een lange lijst met deelvragen bleek de duidelijkheid niet ten goede te komen. Uiteindelijk werd gekozen voor een beperkt aantal (deel)vragen. De commissie is ervan overtuigd dat met meer ervaring en meer beschikbare tijd een systeem van hoofd- en deelvragen kan worden ontworpen dat een nog analyserender karakter heeft.

Vooruitlopend op de nieuwe examenvoorschriften heeft de commissie een aantal structuurbegrippen en vaardigheden opgenomen. Door deze voorzichtige introductie krijgen docenten de kans om ook aan dit onderdeel van het nieuwe eindexamenprogramma te wennen.

In het voorjaar van 1993 zullen op initiatief van de VGN bijscholingscursussen 'structuurbegrippen en vaardigheden' worden gegeven.

'Vertrouwde patronen, nieuwe dromen'

In september 1991 kregen wij van de VGN het verzoek in het kader van het onderwerp 'Nederland naar een modern-industriële samenleving' een bundel artikelen samen te stellen. Wij hebben in verband met de tijdsdruk vooral gezocht naar auteurs die op basis van gegevens uit eerder gepubliceerd werk bereid waren op korte termijn een bijdrage aan deze bundel te leveren. Ervaring leert dat dit geen gemakkelijke taak is, de agenda's van potentiële auteurs zijn meestal overvol. Het verheugt ons dan ook dat - ondanks deze handicap - zo veel auteurs meteen hun medewerking toezegden. Zij zagen hun kans resultaten van onderzoek uit de academische wereld toegankelijk te maken voor een breder publiek, met name de onderwijswereld. Sommige auteurs hebben daarbij hun taak zodanig opgevat, dat hun bijdragen ook toegankelijk zijn voor de leerlingen.

De bundel *Vertrouwde patronen. Nieuwe dromen. Nederland naar een modern-industriële samenleving 1948-1973* omvat alle onderdelen van de in de stofomschrijving voorkomende eindexamenstof. In de bundel zijn in totaal twintig bijdragen opgenomen, te weten:

- over de economische en agrarische geschiedenis (Prof. Dr. J. de Vries, en Drs. R. Peijs);
- over verzuilings- en ontzuilingstendenzen alsmede de oorzaken en redenen daarvoor (Dr. P. Pennings);
- over de betekenis en het optreden van de vakbeweging (Prof. Dr. H. Righart);
- over de veranderingen die optraden binnen het onderwijs, de oorzaken en redenen daarvoor, en de invoering van een nieuw onderwijssysteem (Dr. P. Boekholt, Drs. S. Grotenhuis);
- over de sociale geschiedenis, onder meer de sociale politiek van de rooms-rode coalitie en de wijze waarop zij de heropvoeding en onmaatschappelijkheidsbestrijding ter hand nam (Drs. H. Vossen, Dr. A. Dercksen);
- over nieuwe etnische groepen die in de genoemde periode in Nederland kwamen wonen en hun verhouding tot de 'autochtonen' (Prof. Dr. J. Lucassen, Prof. Dr. R. Penninx en Dr. A. Otterloo);
- over de veranderende verhouding tussen de seksen en de strijd van Dolle Mina in Den Bosch (Drs. A. Ribberink, Dr. A. Komter, Drs. N. de Jong);
- over de betekenis en besteding van vrije tijd, en over jeugd, jeugdculturen en popmuziek (Prof. Dr. P. de Rooy, Dr. J. Peet, Drs. M. van de Heuvel en Drs. H. Vossen);
- over ruimtelijke ordening en wonen (Dr. A. van der Valk, Dr. L. Deben, Drs. I. Teijmant.).

De positie van de vrouw

De redactie verzocht de auteurs waar mogelijk sekse als categorie in hun bijdrage te verwerken. Dit verzoek bleek onder andere door de beperkte tijd en het geringe aantal beschikbare gegevens en/of synthetiserende studies niet altijd uitvoerbaar.

Wij zijn blij te kunnen meedelen dat de redactie van het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* inmiddels het initiatief heeft genomen om ter ondersteuning van de stofomschrijving, en als aanvulling op de hierboven genoemde bundel, een speciaal themanummer uit te brengen met als titel: 'Omstreden consensus en onbetwiste strijd'.

In de inleiding worden kort verschillende benaderingen van vrouwengeschiedenis besproken. Daarnaast wordt ingegaan op het recente debat onder historici omtrent continuïteit en verandering en de tegenstelling tussen de gezapige jaren vijftig en de strijdbare jaren zestig.

Vervolgens wordt getracht om in een vijftal artikelen resultaten uit zeer recent vrouwengeschiedenisonderzoek te integreren in onderwerpen als arbeidsverhoudingen (Drs. J. Plantenga), de relatie tussen welvaart, welzijn en de verzorgingsstaat (Drs. J. Bussemaker), de politiek ten opzichte van ruimtelijke ordening, wonen en gezin (Drs. M. van Schendelen en Drs. M. Storm), de relatie tussen vrije tijd, jongens- en meisjesculturen (Dr. A. van Drenth en J. te Poel) en het 'vrouwen- cq mensenvraagstuk' of anders gezegd: de verschillende wijzen waarop vrouwenorganisaties en vrouwenbewegingen zich presenteerden en opereerden (Drs. S. Poldervaart).

In een fotokatern wordt tot slot de veranderende rol van vrouwen in de publieke sfeer belicht. Nederland krijgt in deze periode zijn eerste vrouwelijke staatssecretaris en minister, maar ook zijn eerste verkeersagente en wegenbouwster.

De bijdragen laten tevens zien dat vragen rond sekse- en sekseverhoudingen kunnen leiden tot een andere karakterisering en waardering van perioden. Herstel en verandering blijken in de naoorlogse periode op verschillende terreinen en lokaties steeds een eigen ritme te volgen, afhankelijk van de materiële mogelijkheden en sociaal-politieke omstandigheden.

Tot slot

Zowel de artikelen in de 'VGN-bundel' als in het 'TVV-nummer' illustreren dat de lang veronderstelde consensus van de jaren vijftig 'omstreden' te noemen is en dat ook het beeld van de jaren zestig als de periode van de grote veranderingen steeds genuanceerder wordt.

Het TVV-themanummer is te bestellen door f 17,50 over te maken op postgiro 1968776 van de SUN in Nijmegen onder vermelding van TVV-OC/OT

Stofomschrijving

Verantwoording

In eerdere stofomschrijvingen en in schoolboeken lag (ligt) de nadruk op de politieke ontwikkelingen in de genoemde periode. In deze stofomschrijving krijgen andere cruciale ontwikkelingen meer de aandacht. Zij richt zich op veranderingen in opvattingen en menselijke relaties (onder andere tussen de generaties, de seksen, de verschillende sociale milieus en de geloofsgroepen) die tevens gevolgen hebben voor de wijze waarop wij thans werken, wonen, onderwijs volgen en onze vrije tijd besteden.

Een belangrijke overweging was het streven kandidaten een beter inzicht te laten verwerven in de leefwereld en opvattingen van hun (groot)ouders, een voorwaarde om zich te kunnen verplaatsen in andere generaties.

Het onderwerp sluit aan bij een aantal recente ontwikkelingen in de geschiedwetenschap. De uitdagende discussie over de betekenis van de jaren vijftig en zestig leidde tot nieuwe gegevens, onder andere over het verloop en de oorzaken van ontzuiling, het sociale beleid van de overheid en de jeugd-, arbeiders- en vrouwenbeweging. Onderdelen van deze discussie en meerdere nieuwe gegevens zijn in de stofomschrijving opgenomen.

Het in de titel weergegeven veranderingsproces is veelzijdig en diepgaand. In deze stofomschrijving is gekozen voor vijf invalshoeken die voor een deel aansluiten bij de leefwereld van zowel meisjes als jongens.

De vijf invalshoeken vullen elkaar aan, maar geven geen volledig beeld van dit veranderingsproces. Uiteraard kan in een bestek van twintig lessen (criterium uit het HEG rapport, zie *Kleio* dec. 1990) niet naar volledigheid worden gestreefd.

De cursief gedrukte delen van de stofomschrijving zijn niet bestemd voor Mavo-kandidaten. Argumenten bij deze selectie waren de lengte van het onderwerp en de aansluiting bij de leefwereld van deze kandidaten.

De periode 1948-1973 is gekozen op basis van economische ontwikkelingen: van het begin van de industrialisatiepolitiek tot het ontstaan van een diepe crisis in de industriële samenleving. Elk hoofdstuk bevat een aantal richtinggevende vragen met bijbehorende beknopte antwoorden. Op deze wijze wordt dit eindexamenonderwerp geanalyseerd.

De vetgedrukte begrippen nemen een essentiële plaats in het hoofdstuk of het hele onderwerp in. Ze worden afzonderlijk en - waar mogelijk - in onderlinge samenhang bekend verondersteld.

Aan het einde van elk hoofdstuk wordt aangegeven welke structuurbegrippen en vaardigheden in de examens mogen worden opgenomen. Enkele malen wordt hierbij een onderscheid gemaakt tussen Mavo en Havo/Vwo.

1. Industrialisatie en werkgelegenheid

1.1 Welke factoren bevorderen de industrialisatie?

In 1949 verscheen de eerste industrialisatienota van minister Van den Brink. Door sturing van de overheid moest Nederland verder en op grotere schaal industrialiseren. Motieven voor dit **industrialisatiebeleid** waren: de vrees voor een terugkeer van de crisis van de jaren dertig gecombineerd met de zorg voor werkgelegenheid voor de groeiende bevolking; het oplossen van problemen op de **betalingsbalans** door de export van meer industriële producten; de bezorgdheid over mogelijke financiële gevolgen van het verlies van Nederlands-Indië.

Dit beleid werd de ondernemers niet opgelegd; ondernemers moesten door zelfstandige beslissingen de plannen van de overheid verwezenlijken. De overheid trachtte te zorgen voor coördinatie en moedigde de industrialisatie aan door een serie maatregelen: **loon- en prijspolitiek**, geven van belastingvoordelen, *hulp bij financiering, overheidsdeelnamen in belangrijke bedrijven (Breedband/DSM), stimuleren van wetenschappelijk onderzoek en nieuwe technische ontwikkelingen en verbeteren van de infrastructuur en onderwijs* (zie 5.1).

Door het stimuleren van regionale industrialisatie (**spreidingsbeleid**) probeerde de overheid de werkgelegenheid in gebieden met een hoog werkloosheidscijfer te bevorderen.

1.2 Welke successen werden geboekt?

Tot 1961: in de jaren vijftig kwam een **hoogconjunctuur** op gang, mede veroorzaakt door internationale economische groei. Bedrijven boekten steeds hogere winsten. Deze winsten leidden tot nieuwe investeringen. Door de **geleide loonpolitiek** (zie 2.1) bleven de lonen in Nederland vergeleken met het buitenland laag; dit stimuleerde de export, de vestiging van buitenlandse bedrijven en de werkgelegenheid.

1961-1970: de chemische industrie, aardolieraffinaderijen en de metaalindustrie waren de snelst groeiende bedrijfstakken. Andere bedrijven hadden een lager groeitempo. Het nationaal inkomen nam sterk

toe. De van jaar tot jaar stijgende consumptieuitgaven stimuleerden de economische groei eveneens. Ondernemers gingen meer investeren in machines die mensen vervingen. De omvang en de waarde van de export (vooral naar EEG-landen) nam toe.

1.3 Welke verschuivingen in de werkgelegenheid vonden tussen 1950 en 1970 plaats?

Het meest valt de achteruitgang van de werkgelegenheid in de akkerbouw en vee- teelt op. Voor een groeiend aantal boeren- zoons was er geen toekomst in deze sector; door toenemende concurrentie waren kleine bedrijven niet meer levensvatbaar; grotere bedrijven waren in een te beperkt aantal beschikbaar; veel grond werd bovendien onteigend ten behoeve van industrialisatie of stadsuitbreiding; mechanisatie vermind- derde het aantal banen in deze sector. Zij stonden voor de keuze: **emigratie** of werk aanvaarden in de industrie/nijverheid, in de dienstensector of bij de overheid.

Al in de jaren vijftig verdwenen de restan- ten van huisindustrie en vele kleine bedrij- ven. Werk werd in toenemende mate ge- vonden in - door **fusies** steeds grootschali- ger - bedrijven of dienstverlenende bedrij- ven. In de steenkoolwinning verdween de werkgelegenheid volledig (komst goed- koop aardgas/mijnen niet meer rendabel); in de textielindustrie (Twente en Brabant) liep onder andere door buitenlandse con- currentie het aantal banen sterk terug. De werkgelegenheidscijfers in de industrie ver- tonen na 1965 een daling; de nadelige ge- volgen hiervan werden echter door de groei van de **dienstensector** vooralsnog ge- maskeerd.

Al naar gelang sekse traden er veranderingen op in de structuur van de beroepsbe- volking. Opvallende veranderingen zijn: het stijgend aantal middelbare en hogere personeelsleden, het toenemend aantal gastarbeiders voor het laaggewaardeerde werk, de langzame stijging van het aantal buitenshuis werkende gehuwde vrouwen (traditioneel een laag aantal in vergelijking met landen elders in Europa).

1.4 Welke ontwikkelingen maakten na 1970 een einde aan de economische groei?

*Van een goedkoopte-eiland was Nederland een duurte-eiland geworden. De neergang van de Nederlandse economie werd veroorzaakt door **inflatie**, overcapaciteit en onbe- trouwbaarheid van de dollar. De winsten, investeringen en werkgelegenheid namen af. Sociale partners lagen met elkaar overhoop. Na 1973 werd de neergang versterkt door*

*afnemen van de wereldhandel o.a. als ge- volg van de **oliecrisis**.*

Structuurbegrip: de kandidaat kan het complexe karakter van een economisch veranderingsproces onderkennen (hierbij oorzaken en gevolgen onderscheidend).

Vaardigheden: de kandidaat kan bij onder- delen van dit hoofdstuk oorzaken en gevol- gen van economische veranderingen aange- ven: de kandidaat kan tabellen (of andere grafische voorstellingen) lezen en de sa- menhang tussen de gegevens onder woor- den brengen (Mavo) en conclusies eruit trekken (Havo/Vwo).

2. Naar een welvaartsstaat en een con- sumptiemaatschappij

2.1 Welke verschuivingen in de lonen of het inkomen deden zich vanaf 1948 voor?

Terwille van de industrialisatie en de ex- port werden de lonen door de overheid laag gehouden (geleide loonpolitiek 1948- 1963). Vertegenwoordigers van werkne- mers en werkgevers binnen de **Stichting van de Arbeid** gingen akkoord met deze politiek en met de bijbehorende prijsregu- lering. Voor de vakbonden telden op de eerste plaats werkgelegenheid en de op- bouw van een stelsel van **sociale voorzie- ningen** (AOW, AWW, Kinderbijslagwet, Ziekenfondswet).

Nadat in 1951 zelfs de lonen waren ver- laagd (bestedingsbeperking) kwam het ka- binet **Drees** onder grote druk te staan.

In de ontwikkeling van de geleide loonpoli- tiek zijn er een drietal fases te onderschei- den: eerst werd een koppeling gemaakt met de kosten van levensonderhoud en vanaf 1954 ook met de **arbeidsproductiviteit**. Vanaf het midden van de jaren vijftig bleek het tekort aan arbeidskrachten een structureel karakter te hebben; werkgevers begonnen zwarte lonen uit te betalen. Dit had bovendien tot gevolg dat het taboe op het buitenshuis werken van getrouwde vrouwen ter discussie werd gesteld. Voor- alsnog probeerde men het tekort op te los- sen door buitenlandse **gastarbeiders** naar Nederland te halen. Vanaf 1963 werden loonsverhogingen in vrije onderhandel- ingsper bedrijfstak vastgesteld (**CAO's**). Een ware loonexplosie was het gevolg. Verdere loonstijgingen bevorderden het ont- staan van de **loon- en prijsspiraal**.

Na 1967 probeerde regering de spiraal te doorbreken om de betalingsbalans en de werkgelegenheid te beschermen. De vak- beweging bood veel verzet, vaak met suc- ces. De invoering van de BTW in 1969 leid-

de tot een lichte terugval in het besteed- baar inkomen. In het begin van de jaren ze- ventig werden prijsstijgingen niet meer vol- ledig gecompenseerd; er kwam een einde aan de stijging van het reële loon.

Aparte aandacht verdient de agrarische sector. In het midden van de jaren vijftig raakten veel agrariërs door dalende prijzen en stijgende kosten in grote problemen. Schaalvergroting, ruilverkaveling, verbeter- de produktiemethoden en mechanisatie zorgden voor **sanering** in de agrarische sec- tor. In de tuinbouw was daarentegen sprake van een spectaculaire groei en een be- hoorlijke inkomensverbetering. Ten einde een ongelijke inkomensverdeling met an- dere economische sectoren te voorkomen moest de overheid (later de EEG) vanwege de lage akkerbouw- en vee- teelprijzen op de wereldmarkt de boeren blijvend subsi- diëren.

2.2. Welke veranderingen deden zich voor in het bestedingspatroon en het consumptie- gedrag?

In de jaren vijftig werd door de overheid, door diverse instellingen (vooral gericht op de huisvrouw) en in het onderwijs voor meisjes grote nadruk gelegd op het econo- misch omgaan met het gezinsloon ('**doel- matig verteren**') ter compensatie van inko- menstekorten. De nadruk op sparen (gesti- muleerd door de overheid) sloot hierop aan. In de jaren zestig werden veranderingen in het gedrag van de consumenten dui- delijk zichtbaar. Zo werden giraal betalen, kopen op afbetaling en het gebruik van persoonlijke leningen langzamerhand nor- male verschijnselen.

Tussen 1955 en 1965 stegen de consumptie- ve uitgaven van huishoudens met 42%. Ge- leidelijk werd procentueel minder uitgege- ven aan voedsel en huisvesting en meer aan kleding, comfort, inrichting van het huis, ontspanning (waaronder roken en auto) en vakantie (opkomst massatoerisme). Auto en televisie werden symbolen van moderni- sering; daarnaast werden ook andere luxe consumptiegoederen massaal aangeschaft (**massaconsumptie**).

Met de komst van supermarkten en winkel- centra deed zich, net als op andere terrei- nen, **schaalvergroting** voor. Grootwinkel- bedrijven, winkelketens en postorderbe- drijven verdrongen kleine zelfstandigen/ buurtwinkels. De openingstijden van de winkels werden afgestemd op de verande- ringen in het consumptiegedrag (koop- avond), winkelen kreeg een recreatieve functie.

Nauw verbonden met de ontwikkelingen was de toepassing van grootscheepse recla- me, steeds meer gericht op diverse doel-

groepen (waaronder de jeugd). In reactie op de grootschaligheid en de 'sociale nivelering' ontstond weer behoefte aan exclusiviteit en kleinschalig winkelen binnen een winkelcentrum.

Aanvankelijke bezwaren tegen kunststoffen (vooral plastics) verdwenen, de **wegwerpcultuur** (en de daarmee samenhangende vervuiling) werd steeds meer een probleem.

2.3 Welke veranderingen in bereidings- en voedingsgewoontes werden zichtbaar?

De massaproductie (onder andere voedsel in blik, diepvriesprodukten en andere kant-en klaarprodukten) en de opkomst van technische apparaten veranderden en versnelden de maaltijdbereiding; aan de andere kant stegen de eisen die aan maaltijden gesteld werden. De voedingsgewoontes veranderden: tijdstippen van de maaltijden verschoven; snelle consumpties (o.a. snack-bar) raakten in gebruik. Naast 'Hollandse kost' kwamen meer Chinees/Indische, Italiaanse, Spaanse, Franse enz. gerechten op tafel. Enerzijds was dit een gevolg van reizen naar het buitenland, anderzijds van de vestiging van gastarbeiders en mensen uit vroegere koloniën.

Deze verbreding in de eetcultuur werd ook zichtbaar in het assortiment restaurants en winkels.

De veranderingen in voedingsgewoontes hielden tevens verband met de door de reclame gestimuleerde gezondheids- en vermageringscultus.

Structuurbegrip: de kandidaat kan in de geschiedenis het incidentele en het constante onderscheiden (Havo/Vwo).

Vaardigheid: de kandidaat kan de samenhang tussen de ontwikkelingen van lonen of inkomen en wijzigingen in het consumptiegedrag onder woorden brengen (Mavo, Havo, Vwo) en hierbij onderscheid maken tussen het incidentele en het meer constante (Havo/Vwo).

3. Sociaal beleid en de verhoudingen in de Nederlandse samenleving

3.1 Waarom en hoe stelde de overheid bij haar sociaal beleid het gezinsdenken centraal?

Het enthousiasme voor de industrialisering (zie 1) viel samen met een grote angst voor onrust over de veronderstelde sociale desintegratie en het **moreel verval** in het bijzonder binnen het gezin en onder de jeugd. De industrialisatie zou de door de oorlog en bevrijding veroorzaakte en onwenselijk

geachte verschijnselen als de stijging van het aantal buitenechtelijke kinderen en echtscheidingen versterken. Overheidsrapporten over onderwijs, jeugdzorgwerk en maatschappelijk werk stelden uitholling van het gezin en ontwrichting van de samenleving aan elkaar gelijk en trachtten oplossingen voor te stellen (zie ook 5.3).

De overheid voerde een actieve **seks- en gezinspolitiek**. Voor 'onmaatschappelijke gezinnen' werden aparte wijken in steden of aparte woonoorden op de Drentse hei gesticht. Mede om de 'gezinsgemeenschap' in een tijd van versnelde industrialisatie in stand te houden, te herstellen en te versterken werd in 1952 onder druk van de **confessionelen** het **Ministerie van Maatschappelijk Werk** opgericht; het Maatschappelijk Opbouwwerk kreeg een belangrijke taak in dit kader toebedeeld. De sociologie kreeg hierbij de nadrukkelijke opdracht om de sociale en culturele transformaties te begeleiden.

3.2.1 Welke verschuiving deed zich binnen de zuilen voor?

Na 1945 stond de Nederlandse samenleving voor de keus: herstel van vooroorlogse verhoudingen of doorbraak naar nieuwe partijen en samenlevingsverbanden. Het verlangen naar het herstel van verzuilde organisaties bleek sterker. Wel namen de verzuilde instellingen in de jaren vijftig steeds meer de inzichten en methoden van sociale wetenschappen over. Het overwicht van de predikanten en priesters maakte plaats voor gezag op basis van deskundigheid.

Een soortgelijk proces deed zich voor in de socialistische zuil. Op den duur moesten deze professionalisering en verwetenschappelijking de grondslagen van de verzuiling aantasten.

3.2.2 Hoe en waardoor werd de verzuilde samenleving ondermijnd?

De mensen werden mondiger: de **sociale controle** en de gehoorzaamheid aan het gezag werden geleidelijk minder, de muren tussen de zuilen brokkelden steeds meer af (**ontzuiling**). Dit proces van mondig worden werd bevorderd door: de professionalisering/verwetenschappelijking van de samenleving (zie 3.2.1; niet voor Mavo); de nauw met de industrialisatie verbonden uitbreiding van (middelbaar) onderwijs; de verhoging van de mobiliteit (uitbreiding vervoersmiddelen) en de vergroting van de communicatiemiddelen (onder andere via de tv); de komst van de **verzorgingsstaat**. Door de verzorgingsstaat konden sociale rampen of problemen worden opgevangen en kreeg de bevolking recht op een van

overheidswege verstrekte bijstand in geval van nood. De functie van kerken of vakbonden in de leniging van zulke nood nam sterk af.

3.3 Waardoor ontstond een nieuwe middenklasse en wie gingen er deel van uit maken?

De industrialisatie en de verzorgingsstaat zorgden ook voor de opkomst van een **nieuwe middenklasse**, een professionele elite van hooggeschoolde en gespecialiseerde mensen. De grote vraag naar deze professionele elite en naar middenkader verminderde de betekenis van afkomst en van het milieu waarin kinderen opgroeiden. Kinderen uit arbeidersklassen en midden-groepen werden in staat gesteld (studie-beurssysteem) hogere opleidingen te volgen en kregen meer kans op een 'goede baan'.

Onderzoek wijst uit dat voor arbeiderskinderen en kinderen uit etnische minderheidsgroepen tegelijkertijd veel barrières bleven bestaan, waardoor zij toch niet naar hogere vormen van onderwijs en beroepen doorstroomden.

3.4 Welke veranderingen in de houding van de arbeid(st)ers deden zich voor?

De jaren vijftig worden meestal als jaren van arbeidsvrede gekenmerkt. De politieke zuilgebonden elite had de macht stevig in handen. Arbeid(st)ers accepteerden aanvankelijk massaal het door de vakcentrales gesloten compromis van arbeidsrust en afzien van looneisen in ruil voor sociale zekerheid en werkgelegenheid (angst voor nieuwe massawerkloosheid).

Het beeld van rust in de jaren vijftig is voor een deel schijn. Het aantal wilde stakingen is beduidend. De leiding van de vakcentrales had lange tijd te weinig oog voor de eisen van de aangesloten arbeid(st)ers, een massaal ledenverlies was het gevolg. Om dit verlies af te remmen gingen allereerst vakbonden in sterke bedrijfstakken looneisen stellen.

In de jaren zestig werd de kritiek op de sterk geprofessionaliseerde leiding van de vakcentrales hoorbaar. Onder invloed van jonge arbeid(st)ers en studenten werd openlijk gewezen op de ongelijke verdeling van inkomen en welvaart. Naast het stellen van steeds hogere looneisen riepen zij om medezeggenschap in de bedrijven en andere maatschappelijke hervormingen. De nieuwe ideeën doken regelmatig op in steeds talrijker worden de stakingen na 1965.

3.5 Welke veranderingen deden zich voor in de verhoudingen tussen de seksen in de periode 1948-1973?

In de verhouding tussen mannen en vrouwen en de verhouding tussen ouders en kinderen was een overgang te zien van een **bevelshuishouding** naar een **onderhandelingshuishouding**, waarbij meer op voet van gelijkheid werd onderhandeld, al verschilde het tempo daarvan naar gelang sociaal milieu of etnische groep.

De sekse- en gezinspolitiek van de overheid (zie ook 3.1) was gebaseerd op een specifiek ideaal beeld van de verdeling tussen de seksen. Dit ideaalbeeld had een dwingend karakter en was gebaseerd op een hiërarchische verhouding, waarin vrouwen een ondergeschikte positie bekleedden ('**harmonieuze ongelijkheid**'). Het genoemde ideaalbeeld werd geïnstitutionaliseerd in de vele in het leven geroepen instituties en wetten in het kader van de verzorgingsstaat.

Na 1955 wordt het idee van de 'harmonieuze ongelijkheid' tussen de seksen langzaam vervangen door het ideaal van gelijkheid tussen de seksen. De 'macht van de vanzelfsprekendheid' bleek echter sterk verankerd binnen de relaties tussen de seksen en liet zich moeilijk doorbreken. Het duidelijkst getuigen hiervan de langzame veranderingen in het huwelijksrecht (o.a. opheffen handelingsonbekwaamheid van de vrouw), op de arbeidsmarkt (o.a. ongelijke kansen op werk en ongelijke beloning voor gelijkwaardig werk) en in de politiek. Veranderingen in de houding ten opzichte van de geboorteregeling en seksualiteit konden mede plaatsvinden door de veranderde houding van kerken in de jaren zestig.

Na 1968 keerde de **Tweede Feministische Golf** (MVM en Dolle Mina) zich tegen de bestaande ongelijkheid. Beide genoemde organisaties pleitten, elk op eigen wijze, ondermeer voor doorbreking van bestaande rolverdeling, zelfbeschikkingsrecht voor de vrouw, herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid en arbeidstijdverkorting. Op het gebied van seksualiteit veranderde de positie van vrouwen. Nu meer anticonceptiemiddelen (vooral de pil) voorhanden waren eisten vrouwen zelfbeschikking over het eigen lichaam en maakten zij steeds meer bezwaren tegen de bestaande seksuele verhoudingen kenbaar.

Structuurbegrippen: de kandidaat kan factoren onderkennen die ten grondslag liggen aan maatschappelijke veranderingen en weerstanden daartegen aangeven; de kandidaat kan zich verplaatsen in voor een groot deel niet meer bestaande waarden betreffende sociale en seksuele verhoudingen.

4. Wonen

4.1 *Waarom en in welke zin besteedde de centrale en lokale overheid zoveel aandacht aan de volkshuisvesting?*

In Nederland was er in de jaren vijftig en zestig sprake van **woningnood**, veroorzaakt door de stilstand in de woningbouw na de jaren dertig, de verwoestingen ten gevolge van de Tweede Wereldoorlog, de snelle bevolkingsgroei en de steeds verdergaande industrialisatie. Tot 1965 stond het inlopen van de kwantitatieve achterstand voorop, na 1965 gingen eveneens kwalitatieve eisen (gericht op comfort en individuele behoeften) een grote rol spelen. Na 1945 viel eerst het accent op de wederopbouw van de steden, na 1955 werden in een hoog tempo nieuwbouwwijken opgetrokken, nu meer in de randgebieden van grote steden.

De centrale overheid stimuleerde dit proces door een wetgeving op het gebied van ruimtelijke ordening en via huur- en subsidiebeleid. Aanvankelijk nam de lokale overheid zelf vaak het initiatief bij het bouwen van woningen, vanaf 1965 liet ze dat meer over aan woningbouwcorporaties. Via de Woonruimtetwet bepaalde de lokale overheid (tot 1969) de verdeling van het aantal woningen. Vanwege de ongebreidelde suburbanisatie - met grote nadelige gevolgen voor milieu en welzijn - wees de centrale overheid vanaf 1965 groeikernen aan waar de uitbreiding van de grote steden zich zou moeten gaan concentreren. De leegloop van steden - vooral door mensen die het konden betalen - en de aantasting van de leefbaarheid van de binnensteden leidden in de jaren zeventig tot meer aandacht voor stadsvernieuwing in de oude stadskernen. Tegelijkertijd was er in het huisvestingsbeleid sprake van toenemende liberalisatie, de overheid bemoeide zich minder met de huren en de bouw.

4.2 *Welke problemen bracht de toenemende verstedelijking met zich mee?*

Tegelijkertijd met het wegtrekken van veel gezinnen uit de stad werd een proces van **cityvorming** merkbaar; de woonfunctie werd opgeofferd aan de bouw van bedrijven, het aanleggen van voorzieningen voor dienstverlening en recreatie en de uitbreiding van het verkeerswegennet. De volksbuurten verkrotten en werden steeds meer bewoond door mensen uit lagere inkomensgroepen en een groeiend aantal mensen uit andere culturen (**multiculturele wijken**). Deze concentratie en de slechte toestand van de woningen veroorzaakten spanningen. Begin jaren zeventig kwamen buurtcomité's en krakers tegen de gevolgen van cityvorming in verzet.

Gelijktijdig was ook de kritiek op de nieuwbouwwijken toegenomen. Deze wijken waren ontworpen naar het **tuinstad-concept** uit de jaren dertig. Men had kritiek op de sterke scheiding tussen wonen, werken en recreëren, waardoor deze wijken ontaardden in slaapsteden en veel vrouwen door vereenzaming zich **groene weduwen** voelden. De bewoners hadden kritiek op de vele (auto)wegen die hun wijk als het ware in eilandjes opdeelden. De overheid stelde vast dat er minder mensen kwamen wonen dan verwacht als gevolg van klachten als flatneurose en onveiligheid. Na 1965 nam dan ook de voorkeur voor laagbouw en meer op individuele wensen afgestemde bouwvormen toe.

4.3 *Hoe werd over het leven in een plattelandskern gedacht, welke veranderingen voltrokken zich in de plattelandskernen?*

Op het eerste gezicht stak het beeld van het leven in een **plattelandskern** gunstig af tegen dat van de steden. Er zou sprake zijn van een grote onderlinge betrokkenheid en wederzijdse hulpverlening. In werkelijkheid ervoeren veel bewoners het leven als te besloten. De sociale controle was groot. Het tempo van de veranderingen lag er tot in het begin van de jaren zestig lager dan in de steden.

Als gevolg van de moderne communicatie- en verkeersmiddelen werden veel plattelandskernen opengebroken. Door het overheidsbeleid werd het platteland in de ontwikkeling van het hele land betrokken. Plattelandsgebieden werden bestemd voor industrialisatie, urbanisatie of recreatie. Tegelijkertijd nam de werkgelegenheid in de dorpen af onder andere door mechanisatie en schaalvergroting in de agrarische sector (zie 2.1). Dat alles had ingrijpende veranderingen tot gevolg: dorpsgebonden voorzieningen vielen weg, vaak ging het plattelandskarakter verloren, er ontstond een rivaliteit tussen oorspronkelijke bewoners en nieuwkomers, en veel cultuurhistorisch landschap verdween.

4.4 *Hoe werd veranderende opvatting over het gezin in de woningbouw zichtbaar?*

In de jaren veertig en vijftig werd het 'gezonde gezin' met een specifieke verdeling tussen de seksen (zie 3.5) gezien als de hoeksteen van de samenleving. Naast het taboe voor de gehuwde vrouw om buitenshuis te werken overheerste de **moederschapsideologie** (volgens ideeën van Bowlby en Spock). Ook in de woningbouw voerde de overheid een actieve **sekse- en gezinspolitiek**: zowel bij het plannen van nieuwbouwwijken als bij de inrichting van

de woning werd uitgegaan van het gezin. In de jaren zestig en zeventig bleef het gezin de meest ideale samenlevingsvorm, maar de betekenis ervan en de taak en rolverdeling tussen seksen binnen het gezin veranderden. Verschuivingen in geboorte-, huwelijks-, echtscheidings-, en sterftcijfers droegen eveneens bij tot veranderingen in opvattingen en wensen. Naast het gezin ontstonden andere samenlevingsvormen: de kommune, woongroep, LAT-relatie. Speciale groepen (bejaarden/studenten) eisten eigen passende woonruimte. Het beleid van de overheid, woningbouwcorporaties en architecten liep achter bij de pluriforme woonwensen. Deze wensen golden ook voor de indeling van het huis, onder meer aparte ruimten voor individuele gezinsleden, vooral vrouwen. Laatstgenoemde gaven duidelijk aan inspraak bij het bouwen van woningen te willen hebben. Door kleiner wordende huishoudens en tegelijk stijgende behoefte aan individuele woonruimten bleef de vraag naar woningen onverkort groot.

Structuurbegrip: de kandidaat kan gewilde en ongewilde, bedoelde en onbedoelde gevolgen van elkaar onderscheiden.
Vaardigheden: de kandidaat kan in beeld en tekst bedoelde en onbedoelde gevolgen van het huisvestigingsbeleid van de overheid onderscheiden: de kandidaat kan veranderingen in het Nederlandse landschap, veroorzaakt door het urbanisatieproces, in historisch kaartmateriaal herkennen en verklaren.

5. Onderwijs, vrije tijd en jeugdcultuur

5.1 Welke ontwikkelingen in de periode 1948-1973 bepaalden de massificatie van het onderwijs en welke nieuwe eisen werden gesteld?

Het beroep (in plaats van afkomst en stand) bepaalde steeds meer de plaats op de sociale ladder, het onderwijs kreeg de functie het uitoefenen van een beroep voor te bereiden. De vraag naar geschoolde menskracht steeg, met name in de industrie en dienstensector. Onderwijs betekende investeren in mensen ("human capital"). Daarnaast droegen de naoorlogse geboortegolf en veranderingen in het sociale en culturele klimaat bij tot de stijgende vraag naar onderwijs.

Het bestaande onderwijsstelsel was verbrokkeld en kende op een aantal niveaus nog apart meisjes- en jongensonderwijs (ondermeer het gevolg van weerstand tegen coëducatie). De **Mammoetwet** van 1963 (in werking vanaf 1968) zorgde voor

betere aansluiting en doorstroming in het voortgezet onderwijs.

Voortaan moesten ook soepele aanpassing aan de arbeidsmarkt (wens werkgevers) en betere ontplooiingskansen (wens overheid en belangenorganisaties) mogelijk zijn. Ondanks vernieuwingen bleken schoolkeuze en schoolloopbaan nog in sterke mate te worden bepaald door het sociale milieu. Met de middenschool probeerde de overheid - zonder succes - de gesignaleerde problemen te ondervangen. Apart meisjes- en jongensonderwijs was (onder bezwaar van bepaalde geloofsgroepen) afgeschaft, maar in de praktijk bleef het seksspecifiek onderwijs voor een belangrijk deel voortbestaan: de structurele scheiding in het Lbo en het verschil in onderwijstrajecten in het Avo/Vwo. Rond 1970 wezen feministen al op de bestending van de seksspecifieke verdeling en het daarmee samenhangende toekomstperspectief van de seksen.

De toenemende onderwijsdeelname (zie CBS-cijfers) droeg mede bij tot de grote veranderingen in het culturele en mentale klimaat van de jaren zestig (onder andere meer mondigheid, eisen betreffende democratisering, inspraak en medezeggenschap).

5.2 Welke verschuivingen deden zich voor in het denken over vrije tijd, het vrijetijdsaanbod en de vrijetijdsbesteding?

Lange tijd voerden vakbonden strijd om de verkorting van de arbeidstijd. Vrije tijd werd verbonden met de mannelijke fabrieksarbeider en omschreven als 'niet betaalde arbeid'. In deze omschrijving was voor bijvoorbeeld scholieren of vrouwen geen plaats. Via media verkondigden (verzuilde) organisaties dat vrije tijd (als voorbereiding op de arbeidstijd) nuttig, zinvol en ontspannend moest zijn en doorgebracht diende te worden binnen het gezin, de buurt of jeugdvereniging. Modern amusement was voor velen een heet hangijzer, de grote belangstelling hiervoor onder jongeren verontrustte vele autoriteiten. Tegelijk met de opkomst van de verzorgingsstaat, ontzuiling en consumptiemaatschappij werd vrije tijd gelijkgesteld met ontspanning, plezier en vermaak. De vrijetijdsindustrie nam de leidinggevende rol van de autoriteiten hierbij over.

Ontzuiling betekende loskomen van strikte normen en waarden van de kerk, maar daartegenover ontstond de nieuwe afhankelijkheid van de markt. Om 'erbij te horen' of een specifieke stijl of status te verwerven, schikten veel mensen zich nu naar de nieuwe waarden en normen van de consumptiemaatschappij. Muziek, kleding, haardracht, inrichting van nieuwe woonwijn-

ken (aanleg tuintjes) en woningen waren uitingen van nieuwe groepsbindingen. Het aanbod van de vrijetijdsindustrie werd bepaald door de koopkracht en door de smaak van het grote publiek. Jongeren, op zoek naar een eigen identiteit, bleken extra gevoelig voor (op gelijkvormigheid gerichte) nieuwe groepsnormen.

Vergeleken met andere landen kende Nederland tussen 1945 en 1958 het hoogste aantal arbeidsuren (circa 49) per week. In 1961 werd de vrije zaterdag ingevoerd. Langzaam nam het aantal arbeidsuren af en steeg het aantal vrije dagen. Het recht op vakantie met behoud van loon werd in 1960 wettelijk geregeld. CBS-cijfers geven aan dat de hoeveelheid vrije tijd per sekse sterk verschilde. Vrouwen en meisjes besteedden een relatief groot deel aan de huishouding, waaraan tevens hogere eisen werden gesteld. Voor werkende vrouwen of meisjes betekende dit een **dubbele belasting**.

Bioscoop-, toneel- of concertbezoek en deelname aan het verenigingsleven liepen terug. Door de grote mobiliteit (bromfiets, auto) werd de vrije tijd steeds verder van de woonplaats doorgebracht. Nederland maakte kennis met verschijnselen als bertoerisme en file. De massale verspreiding van tv's versterkte het besteden van vrije tijd binnen gezinsverband (verhuiselingsproces). Na 1965 werden naast familie ook andere netwerken belangrijk. Er was sprake van een toenemende individualisering. Mensen zochten individueel, op basis van beroep, status of interesse, deelname aan vrijetijdsorganisaties, met name amateursport.

5.3 Welke veranderingen traden er op in de beeldvorming over de jeugd (in het bijzonder bij de autoriteiten)?

De vrees voor 'zederverwildering' (zie 3.1) leidde tot grote onderzoeken naar het gedrag en de mogelijke opvang van de jeugd via onderwijs, jeugd- en vormingswerk.

Na 1955 werd de crisis in de verzuilde **jeugdorganisaties** steeds duidelijker.

Ouderen, gewend aan een idealistische jeugdbeweging, wisten zich geen raad met de 'sceptische generatie' en de nieuwe jeugdculturen (zie 5.5.). Om de jeugd te bereiken koos de overheid - onder druk - voor subsidiëring van een nieuw beleid, **open jeugdwerk**. Hiernaast namen sportorganisaties, het **vormingswerk** voor de bedrijfsjeugd en het onderwijs de taken van de oude jeugdorganisaties over.

In de jaren zestig bleek de concurrentie van de nieuwe vrijetijdsindustrie en van de vele nieuwe vormen van amusement erg

groot. De pedagogische opvattingen van ouderen veranderden definitief: in een steeds bredere kring werd de jeugd zelfbewuster en terecht kritisch gevonden. Binnen het open jeugdwerk ging nu de jeugd de toon aangegeven.

5.4 Wat bevorderde het ontstaan van nieuwe jeugdculturen na 1955? Hoe werden deze zichtbaar?

Belangrijke factoren voor het ontstaan van nieuwe jeugdculturen waren: meer geld onder jongeren (minder kostgeld), de beschikbaarheid van massagoederen (brommer, transistorradio), grotere mobiliteit/betere communicatie, open klimaat in gezinnen (minder hiërarchisch), door langer onderwijs mogelijkheid tot 'samen jong zijn', grote invloed/voorbeeld van jeugdculturen in de VS.

Rond 1955 baarden de **nozems** - jongeren uit de arbeidersklasse - het meeste opzien, met als hun favoriete muziek rock 'n roll (uit de VS) of **Indo-Rock** (uit Nederland). Onder artiesten, studenten en scholieren kregen het existentialisme en de jazz-muziek grote aandacht. Beide jeugdculturen beïnvloedden de vorm en stijl van jongerengroepen uit de jaren zestig.

In de jaren zestig rebelleerden jongeren op velerlei (nieuwe) wijzen: acties, demonstraties, politiek protest binnen partijen, opkomst van nieuwe partijen (zoals PPR en D'66). Ook via hun gedrag (**hippies en ka-bouters**), kleding en muziek kwam deze rebellie tot uiting. Vooral de vernieuwingen binnen de muziek hadden veel invloed, onder meer de opkomst van de popmuziek (Beatles, Stones, Nederbeat) en protestmuziek (Dylan, Doors, de Groot/Nijgh).

5.5 Welke nieuwe eisen stelden studerende en werkende jongeren in de jaren zestig en zeventig?

Provo, anarchistisch ingestelde kunstenaars en studerende jongeren, richtten zich tegen de **regentenmentaliteit** en de gevestigde orde, tegen de burgerlijke cultuur en het kapitalistisch stelsel (1965/1966 acties tegen de monarchie: 'witte plannen'). De studentenbewegingen, eerst belangengroepen, radicaliseerden en eisten hervormingen van de maatschappij, het einde van de oorlog in Vietnam en democratisering/ vernieuwing in het onderwijs. Ook onder scholieren groeide de afkeer van autoriteit en nam de roep om inspraak en een andere verhouding tussen schoolleiding, docenten en leerlingen toe. Op een grote bijeenkomst in 1969 in Den Haag riepen werkende jongeren om een gelijksoortige democratisering en om participatieonderwijs (werken en le-

ren). **Dolle Mina's** (zie ook 3.4) bekritiseerden de marginale plaats van meisjes binnen studenten- en jeugdbewegingen; hun ludieke optreden leek sterk op dat van de provo's.

Structuurbegrip: de kandidaat kan zich verplaatsen in de motieven van mensen die zich in de jaren zestig verzetten tegen de nieuwe opvattingen over vrijetijdsbesteding en tegen nieuwe jeugdculturen.

Vaardigheid: de waarde aangeven van tekst- of beeldmateriaal (foto's en prenten) voor een onderzoek naar veranderingen in de positie van studerende of werkende jongeren in de periode 1948-1973 en uit dit materiaal een mogelijke conclusie trekken.

LITERATUUR

Algemeen

AGN, deel 15, Bussum 1982 (pp. 159-201; 269-316; 337-368).

H.H. Von der Dunk e.a., *Wederopbouw, Welvaart en Onrust*, Houten 1986 (pp. 9-37; 85-147).

H. Galesloot en M. Schrevel, *In fatsoen hersteld*, Amsterdam 1987.

75 jaar Statistiek in Nederland, CBS, 's-Gravenhage 1975.

'Omstreden consensus en onbetwiste strijd', Themanummer van het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* Jrg.12, nr. 2, 1992.

W. Uitterhoeve (red.), *De staat van Nederland*, Nijmegen 1990 (o.a. statistische gegevens).

B. en H. Bergh, *Nederland in de jaren zestig*, Rijswijk 1987 (voor beeldmateriaal).

R. Boost, *Herinnering aan de jaren vijftig*, Weert 1988 (voor foto's).

H.J.A. Hofland e.a., *Een teken aan de wand. Album van de Nederlandse samenleving 1963-1983*, Amsterdam 1983 (voor beeldmateriaal).

Voor afzonderlijke hoofdstukken van de stofomschrijving (zie tussen haakjes voor welke)

L. Bloeme e.a., *Versteend beleid*, Amsterdam 1988 (voor H.4).

E. Bloemen en L. Brug, *Toevallig jong*, Nijmegen 1982 (pp. 95-105; 128-143 voor H.5).

P.Th.F.M. Boekholt, *Geschiedenis van de school in Nederland*, Assen 1987 (pp. 257-292 voor H.5).

J. de Bruyn, *Haar werk*, Amsterdam 1989 (pp. 166-175 voor H. 1 en 3).

G. ten Dam e.a., *Sekseverschillen in het onderwijs*, Groningen 1991 (pp. 71-78 voor H.5).

A. Dercksen en L. Verplancke, *Geschie-*

denis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding, Meppel/Amsterdam 1985 (pp. 89-206 voor H.3).

M. van Essen, *Opvoeden met een dubbel doel*, Amsterdam 1990 (pp. 116-119; 229-243 voor H.5).

M. Grever en C. Weijers (red.) *Vrouwen in de twintigste eeuw*, IJsselstein 1988 (pp. 43-76 voor H.2, 3 en 4).

M. de Groot en T. Kunz, *Libelle 50, 50 jaar dagelijks leven in Nederland*, Utrecht/Antwerpen 1984.

F. Grunveld e.a., *Gebouwde omgeving*, Alphen aan den Rijn 1979 (pp. 21-44; 120-183 voor H.4).

G. Harmsen e.a., *Mens en werk. Industriële vakbonden op weg naar eenheid*, Baarn 1980 (pp. 143-266 voor H.3).

T. van der Kamp en H. Krijnen, *Dagelijks leven in Nederland*, Amsterdam 1987 (pp. 91-110 voor H.3).

Kleio, Jrg.24 nr.4, 1983, *Kleio-Didactica* 9 'De erosie van een hoeksteen' (voor H.4) en Jrg.30 nr.9, 1989 (pp. 9-28 voor H. 2, 3 en 5).

G.A. Kooy, *Gezinsgeschiedenis*, Assen/Maastricht 1985 (pp. 69-111; 129-138; 167-202 voor H.3 en 4).

F. Meijers, *Van ambachtsschool naar LTS*, Nijmegen 1983 (pp. 179-188 voor H.5).

S. Leydesdorff e.a. *Vrouwengeschiedenis. Acht essays*, Tilburg 1990 (pp. 21-51 voor H. 3 en 4).

L. Mutsaers, *Rockin' Ramona*, 's-Gravenhage 1989 (voor H. 5).

K. Schuijt en R. van der Veen (red.), *De verdeelde samenleving. Een inleiding in de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat*, Leiden/Antwerpen 1990 (pp. 1-23; 69-117 voor H.3).

J. Peet, *Het uur van de arbeidersjeugd*, Baarn 1987 (pp. 96-110; 208-226; 274-291; 308-315 voor H. 2, 3 en 5).

J. Roes (red.) *Katholieke arbeidersbeweging*, Baarn 1985 (pp. 52-54; 66-74; 93-123; 203-224 voor H.3).

G. Tillekens, *Nuchterheid en nozems*, Muiderberg 1990 (pp. 84-123; 148-222 voor H.2, 3 en 5).

'Van de straat, 150 jaar jeugdcultuur in Nederland', Themanummer *Jeugd en Samenleving* Jrg. 21 nr. 2/3 1991 (pp. 100-118 voor H.5).

J.L. van der Zanden en R.T. Griffith, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20ste eeuw*, Wijk bij Duurstede 1989 (pp. 94-102; 184-255 voor H. 1 en 2).

Zinvolle nederlagen

Rudolf Bohr

Het is een merkwaardig idee dat Nederland tot de overwinnaars van de Tweede Wereldoorlog behoort. Nederlanders bestempelen zich niet graag tot overwinnaar; zij vinden dat er iets van aanstellerij, oorlogszucht en zelfoverschatting aan die term kleeft. In Engeland, de VS, Rusland en zelfs in Frankrijk heeft men er weinig moeite mee, maar in Nederland klinkt het enigszins belachelijk. Op militair terrein heeft Nederland immers alleen maar *nederlagen* geleden?

Rudolf Bohr draait de gebruikelijke vraagstelling ('wat gebeurde er en waarom?') om: wat zou er gebeurd zijn als Nederland zich anders had gedragen? Deze aanpak levert een nieuw perspectief op de defensie-inspanningen en relativeert daarmee de 'nederlaag'.

De auteur studeerde geschiedenis in Utrecht, was enige tijd werkzaam als docent en educatief medewerker en is nu free-lance publicist en redacteur van *Spiegel Historiael*.

Omdat het oorlogsdrama zich een halve eeuw geleden afspeelde staan de media de laatste tijd weer wat uitvoeriger stil bij de verdediging van Nederland en Nederlands-Indië in de jaren veertig. Terecht besteedt men daarbij veel aandacht aan de gruwelijke en absurde kanten van de strijd en als reactie daarop stelt men de onvermijdelijke vraag of militair verzet door zo'n klein land wel zin had. Zijn al die gesneuvelden voor niets opgeofferd?

Een antwoord dat al vanaf de jaren zestig in kritische kringen populair is, luidt ongeveer dat de militaire inspanningen van Nederland zinloos waren. (het leger was immers 'rechts') en volgens de pacifistische variant zelfs verwerpelijk. Een meer welwillende maar gedesillusioneerde beoordeling leidt tot de slotsom dat de verdediging wel zinvol had kunnen zijn, maar dat 'het allemaal geen bal voorstelde'.

Het lijkt soms of dergelijke meningen in de loop der jaren terrein winnen. Na-oorlogse intellectuelen hebben vaak een sterke behoefte aan 'debunking' van de soms opgeklept-patriottische verhalen die ze in hun jeugd kregen voorgeschoteld. Sommigen voelen de noodzaak om hedendaagse anti-militaire sentimenten op het verleden te projecteren.

Bij die debunking worden een paar simpele feiten regelmatig uit het oog verloren, zodat al gauw het moreel-historische kind met het badwater wordt weggegooid. Dat 'kind' is het besef dat de verdediging van zowel Nederland als Nederlands-Indië in militair opzicht weliswaar teleurstellend verliep, maar politiek en strategisch gezien belangrijke resulta-

ten opleverde. Die resultaten waren niet zo zeer gunstig voor Nederland op zich, maar voor het hele geallieerde kamp, het bondgenootschap waar Nederland vanuit zijn democratische traditie in thuis hoorde. Met andere woorden: de verdediging van zowel Nederland als Nederlands-Indië was zinvol, ondanks de geleden nederlagen.

De betekenis van nederlagen

In het strategische eb- en vloedverloop van de Tweede Wereldoorlog waren het tijdelijke verlies van Nederlands en Indisch grondgebied bijna onvermijdelijk. Gezien de militaire krachtsverhoudingen in de beginfase van de oorlog was een verdediging gericht op het behoud van zoveel mogelijk eigen territorium een illusie. In zekere zin was het een fortuinlijke illusie, want hij kwam de verdedigingswil ten goede en droeg zodoende bij aan het eindresultaat.

Omdat noch het Nederlandse militaire apparaat noch de politici ervaring hadden met de geweldige impact van een moderne gemechaniseerde oorlogvoering bleef men nog lang denken in termen van een nationale verdediging, beperkt tot het eigen grondgebied. Maar om een Blitzkrieg-offensief op te vangen was veel meer geografische 'diepte' nodig dan een land als Nederland kon bieden.

Was de kortstondige verdediging van Nederland daarom zinloos? Nee, gezien in een groter geallieerd verband niet. Een

Bewaking van de brug over de Maas bij Venlo.

Blitzkrieg verondersteld namelijk een enorme aanvangsenergie, een krachtsexplosie, die niet eindeloos volgehouden kan worden. Bij voldoende tegenstand is de samengebalde energie van mensen en materieel op zeker moment uitgeput. Ondanks het gebrek aan coördinatie met de bondgenoten hielp de Nederlandse verdediging onwillekeurig mee (net als de Noorse, Belgische en Franse) de aanvangs-energie van het Duitse west-offensief te absorberen, zodat die was uitgeput voordat de Wehrmacht Engeland konden bereiken. Het uitschakelen van een groot deel van de Duitse luchttransportvloot door de Nederlandse defensie droeg daaraan een aardig steentje bij.

Maar feitelijk is dat een minder belangrijk korte termijn-effect van de succesvolle Nederlands verdediging. Die was succesvol omdat uiteindelijk niet het beperkte territorium van 'Europees' Nederland werd verdedigd, maar de positie van Nederland in de rest van de oorlog. De verdediging was een militair fiasco, maar een politiek succes.

Duitsland werd gedwongen het buurland met grof geweld te bezetten en kon daarna niemand meer wijsmaken dat het dat deed met instemming van de regering of de bevolking. Een gevaarlijk propagandawapen werd haar zo ontnomen. Nog belangrijker: wanneer er geen of alleen symbolische tegenstand was geboden zou de Nederlandse regering al op de eerste dag van de inval in gijzeling zijn genomen. Spoedig zou volgens de beproefde salami-taktiek een nieuw kabinet zijn gevormd met pro-Duitse leden op de belangrijkste posten. En wat dan nog? - kan men zich afvragen - tijdens de bezetting werkte de overheid toch ook op veel terreinen met de bezetter mee? Dat is waar, maar die medewerking was pragmatisch en beperkt tot bezet Nederland; het was geen regeringscollaboratie. Een veel grotere ramp voor het democratische blok zou het ontstaan van een pseudo-legaal 'Vichy-Nederland' zijn geweest.

Door het neerslaan van de Duitse luchtlantingen rond Den Haag en het ophouden van de gemechaniseerde Wehrmacht-colonnes in de Grebbelinie en in Rotterdam konden het voltallige kabinet en het staatshoofd ontsnappen, zodat afgedwongen regeringscollaboratie werd voorkomen. Iedere Nederlander die de strijd wilde voortzetten kon zich daarna beroepen op een volstrekt legale, volkenrechtelijk erkende regering inclusief staatshoofd, in Londen. En elke Nederlander buiten bezet gebied kon door die regering worden bevolen om de strijd voort te zetten. Dat bevel gold niet zozeer individuele burgers, maar geweldig belangrijke collectieven. Negentig procent van de Nederlandse han-

delsvloot, meer dan 840 schepen of 2.8 miljoen brutoregisterton en 18.500 bemanningsleden, konden aan de geallieerde kant worden ingezet. Hoe belangrijk zo'n vloot was in de slag om de Atlantische Oceaan behoeft nauwelijks verdere toelichting. Ook de Koninklijke Marine vocht door. Met Nederlands personeel werden uiteindelijk minstens tien luchtmachtsquadrons gevormd (bij elkaar meer waard dan een volledige divisie grondtroepen). Nederlands-Indië met zijn olie, rubber, tin en rijst, Suriname met zijn bauxiet, en Curaçao met zijn grote raffinaderijen bleven voor de geallieerde zaak behouden.

Geconfronteerd met een pro-Duitse regering in Den Haag was Engeland gedwongen geweest dit enorm uitgestrekte koloniale rijk te bezetten, terwijl de Britten juist in de kritieke aanvangsfase van de oorlog een groot gebrek aan troepen hadden.

Dat er een regering in Londen was die de strijd voortzette lijkt nu vanzelfsprekend, en het belang ervan schijnt in de geschiedschrijving nauwelijks op waarde te worden geschat. Men hoeft zich echter maar een voorstelling te maken van de consequenties van een Vichy-Nederland - dat zou zijn ontstaan als er in mei 1940 niet gevochten was - om haar waarde te beseffen.

Vichy-Frankrijk

Een vergelijking met het historische voorbeeld Vichy-Frankrijk kan veel verduidelijken: de vorming van een collaborerende regering-Pétain na de wapenstilstand van 18 juni 1940 was voor de geallieerden een regelrechte ramp. De Franse president en de regering weken niet uit om de strijd voort te zetten; slechts een onbekende generaal zonder enig formeel gezag riep daar vanuit Londen toe op en wie hem gehoorzaamde pleegde feitelijk hoogverraad. Het grootste deel van de Franse strijdkrachten en het koloniale gezag bleven de 'legale' regering in Vichy dan ook gehoorzamen en dat had ellendige gevolgen.

De Britten werden gedwongen de Franse slagvloot bij Mers el-Kebir met duizenden bemanningsleden in de grond te boren om te voorkomen dat hij in handen van de Duitsers viel. Ten koste van hoge verliezen en onnodige strategische vertraging moesten Franse territoria in het Midden-Oosten (Syrië en Libanon) en in Afrika (Marokko, Algerije, Madagascar) door de geallieerden worden veroverd.

Vóórdat dit was gebeurd bleef een enorm Frans militair potentieel, dat door een legale

Identificatie van gesneuvelden op de Grebbeberg.

kleio

MR. E. N. VAN KLEFFENS: *We verwachtten min of meer een ultimatum dat ons zou worden gebracht door de Duitse gezant. Maar dit ultimatum bleef achterwege, hetgeen ons overigens geenszins geruststelde, want we wisten dat ook Denemarken en Noorwegen waren overrompeld zonder dat er van enig ultimatum van Duitse zijde sprake was geweest. Maar toen dan eindelijk om twee uur nog niets was geschied, zijn we uiteengegaan om nog een ogenblik rust te genieten als dat kon, hetgeen wel een heel kort ogenblik is geweest, want u weet: om ongeveer drie uur begonnen de grensoverschrijdingen en kwamen de Duitse vliegtuigen in steeds groter getale over ook het westen van ons land. Onmiddellijk heb ik toen de telegrammen laten uitzenden die klaar lagen voor de gezantschappen in het buitenland, met name Londen en Parijs, aangezien wij nu door het feit van de Duitse agressie behoorden tot de bondgenoten die in oorlog waren met Duitsland.*

Het kabinet is toen bijeengekomen in de woning van de minister-president die enigszins buiten het centrum van Den Haag was gelegen en dat is gebeurd omdat men verwachtte dat de vijand dat centrum van Den Haag, het regeringscentrum, zou willen lamleggen en dus zou willen bombarderen - hetgeen is uitgebleven zoals u weet, maar dat konden wij niet weten. In elk geval was de ministerraad daar nauwelijks bijeen of het bericht kwam dat de Duitse gezant mij te spreken vroeg omdat hij een boodschap had. Ik ben toen teruggegaan naar het Plein. Op het departement aangekomen, is de Duitse gezant direct bij mij toegelaten; hij was niet in staat die boodschap zelf over te brengen, want de man snikte aldoor. Hij was blijkbaar zeer aangegrepen door deze gebeurtenissen, zoals wij allemaal natuurlijk, maar hij trok zich dat bijzonder aan. Ik heb hem trouwens steeds beschouwd als een fatsoenlijk mens die misschien de dupe was van zijn superieuren en met name ook van de hoop die hij had om door slim optreden iets te doen om ons buiten de oorlog te kunnen houden. In elk geval: ik heb uit zijn handen genomen het papier dat hij bij zich

had en dat was een echt nazi-document: we werden bedreigd, tegelijkertijd werd ons voorgehouden dat als we ons onmiddellijk overgaven, het gehele grondgebied en de dynastie zouden worden gegarandeerd, enfin alles stond daarin wat de nazi-diplomatie in die dagen kenmerkte.

Ik heb toen een ogenblik goed moeten denken wat ik daarop zou antwoorden en het kwam mij voor dat nodig was een zeer duidelijk antwoord. De grondwet schreef voor dat de oorlog niet kan worden verklaard zonder medewerking van de Staten-Generaal, maar hier viel geen oorlog te verklaren, er was oorlog. En een van de redenen waarom het mij voorkwam dat die toestand onmiddellijk klaar en duidelijk moest worden vastgesteld was, dat ik meende dat het niet mocht kunnen voorkomen dat iemand ooit zou zeggen dat er geen oorlog was met het gevolg dat de Duitsers, die daar zeer gauw toe geneigd zijn, onze troepen zouden verklaren tot franc-tireurs, met alle gevolgen van dien.

Ik heb toen wat ik hem te zeggen had, opgeschreven op een papertje met een blauw potlood, ik heb er nog een kopietje van gemaakt. Ondertussen was er een daverende knal van een inslaande bom op de Prinsessegracht, een paar honderd meter van het ministerie van buitenlandse zaken, en toen is de Duitse gezant weer weggeleid en ik ben teruggegaan naar het ministerie van economische zaken waar mijn collega's toen waren bijeengekomen.

Ze bleken toen een proclamatie te hebben goedgekeurd die was ontworpen door de minister-president, een proclamatie die zou worden uitgegeven door Hare Majesteit de Koningin zelf:

'Mijn volk.

Nadat ons land met angstvallige nauwgezetheid al deze maanden een stipte neutraliteit had in acht genomen en terwijl het geen ander voornemen had dan deze houding strenge en consequent vol te houden, is in den afgelopen nacht door de Duitse weermacht zonder de minste waarschuwing een plotselinge aanval op ons gebied gedaan. Dit, niettegenstaande de plechtige toezegging, dat de neutraliteit van ons land zou worden ontzien, zolang wij haar zelf handhaafden.

Ik richt hierbij een vlammend protest tegen deze voorbeeldeloze schending van de goede trouw en aantasting van wat tusschen beschaafde staten behoorlijk is.

Ik en mijn regeering zullen ook thans onzen plicht doen.

Doet gij den uwen, overal en in alle omstandigheden, ieder op de plaats, waarop hij is gesteld, met de uiterste waakzaamheid en met die innerlijke rust en overgave, waartoe een rein geweten in staat stelt.'

Was getekend: Wilhelmina.

regering-in-ballingschap aan geallieerde zijde ingezet had kunnen worden, werkeloos liggen.

Geen Vichy-Nederland

De vorming van een Vichy-Nederland zou op kleinere schaal gelijksoortige gevolgen hebben gehad.

Ten eerste: noch de Koninklijke Marine, noch de Nederlandse handelsvloot (samen 25.000 man bemanning!) zouden in ordelijk verband aan de geallieerde kant zijn ingezet. Het insubordinerend voortzetten van de strijd zou een moeilijke, individuele keuze hebben gevergd van iedere Nederlandse mi-

litair en zeeman, en een fatale splitsing tussen gezagsgetrouwe en opstandige groepen zou het gevolg zijn geweest, zoals bij de Fransen.

Zwaarwegender hadden de gevolgen voor de Nederlandse koloniën kunnen zijn. Wat hadden de koloniale militairen gedaan als ze bevel hadden gekregen van een pro-Duitse regering in Den Haag om zich gewapend tegen een geallieerde occupatie te verzetten?

Het voorbeeld van Vichy-Frankrijk brengt in dit verband een ander griezelscenario in gedachten. Toen Japan vanaf september 1940 vitale delen van Frans-Indochina ging bezetten werd daar feitelijk geen tegenstand geboden. De Vichy-regering gooide het op een akkoordje met Tokio, zodat het Japanse leger

en de marine in alle rust een zuidelijke uitvalsbasis voor de verovering van overig Zuidoost-Azië konden opzetten. Wanneer een Vichy-Nederland nu eens hetzelfde had gedaan met Nederlands-Indië? Japan hoopte inderdaad de Nederlandse kolonie vreedzaam in te kunnen palmen, terwijl het moederland door Duitsland was bezet. Het ging daarbij vooral om onbeperkt gebruik van de rijke oliebronnen op Borneo, Sumatra en Java. Bij een gewelddadige verovering zouden de Nederlanders die wel eens kunnen vernietigen, redeneerde Tokio, en dat zou de Japanse oorlogsinspanning in een cruciale fase ernstige schade toebrengen.

De Japanse missies naar Batavia in 1940-1941 hadden overduidelijk tot doel Neder-

lands-Indië in de Japanse invloedssfeer te trekken. Als een Nederlands Vichy-bewind dat nu eens toegestaan had, vanuit de gedachte dat een militaire verdediging toch geen zin had gezien de Duitse overwinning in Europa? In dat geval had Japan geleidelijk en zonder veel ophef zijn militaire macht in Nederlands-Indië kunnen opbouwen. Met de Indische oliebronnen veilig onder controle was de Japanse uitgangspositie voor een offensief tegen Birma, India en Australië vele malen gunstiger geworden.

In werkelijkheid moest Japan drie maanden uittrekken om Nederlands-Indië te veroveren en toen dat gebeurd was waren de olie-installaties grotendeels vernietigd. De verovering zelf kostte de Japanners geen buitensporige verliezen, maar wel veel tijd en organisatorische inspanning. En tijd was in de Japanse strategie een kostbaar goed. Net als het Duitse moest ook het Japanse offensief het karakter van een Blitzkrieg hebben (in dit geval een maritieme) om te slagen. Vóór de Amerikanen hersteld waren van de klap van Pearl Harbour zou de verbinding tussen Australië en de VS afgesneden moeten zijn.

Wanneer de Japanners de Indische archipel in een vroeg stadium vreedzaam hadden kunnen bezetten was die uiterst riskante aanval op Pearl Harbour niet eens nodig geweest. Het Amerikaanse olie-embargo had dan immers geen betekenis meer, en de generaals in Tokio hadden voldoende grondstoffen in handen gekregen om de strijd in China tot in lengte van dagen voort te zetten. Het is zeer onwaarschijnlijk dat Amerika zelf een oorlog tegen Japan zou zijn begonnen zolang er geen sprake was van een gewapende Japanse aanval: tot op de dag voor Pearl Harbour bleef het Amerikaanse Congres oppositie voeren tegen directe deelname aan militaire operaties.

Uiteindelijk bleek het een fatale Japanse fout om Amerika vroegtijdig in de oorlog te betrekken. In plaats van een stap-voor-stap strategie, waarbij Japan door het inpalmen van Nederlands-Indië de geallieerde gebieden geleidelijk zou insluiten, werd Tokio door de Nederlandse onbuigzaamheid gedwongen tot een overmatig ambitieuze aanval op vier tegenstanders tegelijk: de VS, Engeland, Australië en Nederland.

Het is twijfelachtig of de Britten nog wel aan de verdediging van Singapore en Malakka zouden zijn begonnen als de Japanners al vóór het begin van hun militaire offensief een solide strategische positie in Nederlands-Indië hadden kunnen opbouwen. Een blik op de kaart maakt dat duidelijk.

Had Engeland, dat in Europa en Noord-Afrika voor zijn bestaan moest vechten, zich dan niet liever zonder strijd uit het schiereiland Malakka teruggetrokken teneinde in ieder geval India te kunnen behouden? In dat geval zou de Japanse positie sterker en sterker zijn geworden, zonder dat de Japanse kracht werd uitgeput.

Conclusie

Het was dus niet zozeer de Nederlandse oorlogsverklaring aan Japan en de verdediging van Nederlands-Indië op zichzelf die de Japanse veroveringsplannen dwarsboonden, maar de al in 1940 geuite weigering van Nederland om op de Japanse eisen in te gaan en een geleidelijke bezetting van Indië te gedogen. Die weigering leidde indirect tot 'Pearl Harbour' en de Japanse poging om via een Blitzkrieg te veroveren wat niet geleidelijk ingepalmd kon worden.

De militaire verdediging van Nederlands-Indië vormde de logische consequentie van de Nederlandse onwil om het voorbeeld van Vichy te volgen en zij had daarmee feitelijk al bij voorbaat succes. Evenals in Nederland in mei 1940, faalde de verdediging van het territorium, maar de tegenstand hielp wel mee de aanvangsenergie van het Japanse offensief te absorberen.

Vanuit dit perspectief was de verdediging van Nederlands-Indië dus een uitermate zinvolle politieke daad. Hij werd uiteindelijk mogelijk gemaakt door de kortstondige verdediging van Nederland in mei 1940, die ervoor zorgde dat Nederland geen Vichy-bewind kreeg. Zo'n bewind zou de kolonie ongetwijfeld op een 'verstandige' manier onder Japans beheer hebben gesteld.

Ook al leken Nederlands militaire inspanningen oppervlakkig gezien alleen maar tot nederlagen te leiden, ze waren in het grote verband van de geallieerde defensie ongetwijfeld zinvol. Zelfs het huidige Indonesië heeft er uiteindelijk baat bij gehad. Wanneer Japan zich zonder strijd van de Indische archipel meester had kunnen maken, was er misschien nooit een Pacific-oorlog geweest. En dan was Indonesië nu nog steeds een Japanse kolonie.

kleio

nummer 5/92
pagina's 26 en 27

Europese levens

Dik Verkuil en Bernard Bouwman

Hallstein

Walter Hallstein (1901-1982) ontmoette Konrad Adenauer voor het eerst in 1948 op het Congres van Europa in Den Haag. Beide mannen hadden naar Den Haag moeten liften, en wekten zo de deernis van de Britse gentleman Antony Eden, die het berooide tweetal geld gaf om schoenen te kopen.

Adenauer en Hallstein bleken het in Den Haag roerend met elkaar eens te zijn. Uit de Tweede Wereldoorlog hadden zij de les getrokken dat Duitsland en Frankrijk aan elkaar gekoppeld moesten worden, wilde Europa voor verdere rampen behoed blijven.

Deze gelijkgezindheid kreeg weldra onverwachte consequenties. Nadat Adenauer de verkiezingen gewonnen had, belde hij zijn reisgenoot op en deelde hem kortweg mee dat hij hem in staatsdienst benoemde. Zo werd Hallstein Adenauers vertegenwoordiger in de buitenlandse politiek.

Hallstein had voor de oorlog al naam gemaakt als rechtsgeleerde. Hij was in 1930 benoemd als hoogleraar in Rostock, waar hij, doof voor het verre het nazi-rumoer, in alle

rust doceerde, tot hij naar de Universiteit van Frankfurt ging en vervolgens in 1944 door Hitler naar het front werd gestuurd. Voor het leger was hij allerm minst geschikt - zijn meederen zagen zich gedwongen de onhandige en te dikke geleerde beleefd aan te spreken met 'Herr Professor' - maar gelukkig kon hij zich binnen enkele weken al bij Cherbourg door de Amerikanen gevangen laten nemen.

Als minister van Buitenlandse Zaken was Hallstein als Duits onderhandelaar betrokken bij alle belangrijke fases van de Europese eenwording. Hallstein toonde zich daarbij de deskundige, die tot in de details van de problematiek op de hoogte was, maar moest opereren binnen de door Adenauer uitgezette lijnen. De autoritaire gezagsverhoudingen in de Duitse regering werden op een van de internationale conferenties pijnlijk onderstreept, toen Adenauer zijn breedsprakige minister luidkeels toevoegde: "Hallstein, Maul halten!"

Voor zijn trouw aan de bondskanselier werd Hallstein beloofd toen hij in 1958 de eerste voorzitter werd van de Europese Commissie. Nu was het zijn beurt om de lakens uit te delen. 'Walter de Eerste' gedroeg zich als de keizer van Europa, en liet zich met alle waardigheid van een staatshoofd omringen. Hallstein eiste eerbied voor zijn ambt. De ambassadeurs die hem in Brussel kwamen opzoeken, moesten over een tientallen meters lange rode loper schrijden, alvorens zij, staande voor een imposante zetel, Hallstein mochten begroeten.

Het is zeer de vraag of Hallstein zelf genoot van dit vertoon. Hij hechtte er veel meer aan het belang van zijn functie te onderstrepen, dan het belang van hemzelf. Hallstein wilde dat Europa niet alleen economisch, maar ook politiek een eenheid werd. Europa moest geleidelijk onder centraal, boven-nationaal gezag komen, en zijn eigen functie was het symbool van dat groeiende gezag.

Hallstein was beslist geen levensgenieter of ijdeluit. Hij maakte, slechts onderbroken door

een broodje achter zijn bureau, werkdagen van 16 uur in dienst van de Europese zaak, en eiste een dergelijke Spartaanse instelling ook van zijn medewerkers. De echtgenotes van de Europese commissarissen moesten nog eens een poging gedaan hebben de vrijgezel Hallstein aan een vrouw te helpen, maar de 'nutteloze' vrouwelijke charmes bleken niet aan de droge en 'Eiskalte Professor' besteed.

Hallsteins grote tegenspeler in Europa was De Gaulle, die, juist toen hij Commissievoorzitter werd, aantrad als president van Frankrijk. De Gaulle ergerde zich vreselijk aan Hallsteins pretenties, die hij als een bedreiging van de Franse natie zag. De Gaulle wilde zich het verenigd Europa alleen voorstellen als een 'Europa van de Vaderlanden', een samenwerkingsverband dus van volledig soevereine staten. Hij liet geen gelegenheid onbenut om 'de vaderlandsloze technocraat' af te vallen.

Het conflict spitste zich in 1965 toe naar aanleiding van de landbouwpolitiek. Voor het Europees landbouwbeleid eiste Hallstein een eigen budget, dat door het Europees Parlement en niet door de lidstaten gecontroleerd zou worden. Na een zeven maanden durende crisis, waarbij De Gaulle demonstratief van de onderhandelingstafel wegliep, legde Adenauers opvolger Erhard Hallstein op het offerblok. In het akkoord van Luxemburg werd bepaald dat de lidstaten geen macht zouden overdragen aan de Europese Commissie en werd en passant het protocollaire eerbetoon aan haar voorzitter afgeschaft. Maar De Gaulle nam zelfs hier geen genoegen mee. Toen er in 1967, bij de samenvoeging van de EEG, de EGKS en Euratom tot de EG, een nieuwe voorzitter nodig was, weigerde De Gaulle mee te werken aan de herbenoeming van Hallstein.

Duitsland bedong dat Hallstein nog een half jaar zou aanblijven, maar deze bedankte voor de eer. Hij trad af, en moest aanzien dat tot aan zijn dood de Europese integratie vrijwel geen stap verder kwam. Toen Hallstein in 1982 overleed was de desintegratie van Europa nog groter dan zelfs De Gaulle voor ogen had gehad.

Hallstein

De Gaulle

De Gaulle

'Wat zijn de realiteiten in Europa? Welke zijn de pijlers waarop het kan worden gebouwd? In feite zijn dit de staten, staten die inderdaad van elkaar verschillen, omdat elk zijn eigen aard, geschiedenis en taal bezit, zijn eigen rampspoed heeft doorgemaakt en zijn eigen roem en ambities heeft, maar die toch als enige het recht hebben om te bevelen en de macht om te worden gehoorzaamd. Het is een hersenschim te menen dat het mogelijk is met instemming van de volkeren iets doeltreffends op te bouwen met voorbijgaan van de staten of over de hoofden van de staten heen'.

Charles de Gaulle (1890-1970), die bovenstaande woorden in 1961 uitsprak, zal zeker niet de geschiedenis ingaan als de ultieme architect van het nieuwe Europa. De Gaulle geloofde dat de wereld der internationale betrekkingen per definitie is opgebouwd uit staten. Staten, die weliswaar immer bereid zijn om allianties met elkaar aan te gaan, maar toch - juist als de Brownse atomen uit de fysica - uiteindelijk weer hun eeuwige Einzelgang door het universum zullen vervolgen.

De Gaulle werd geboren te Lille. Na de Ecole Militaire in St. Cyr met succes afgesloten te hebben, begon hij aan een glanzende carrière in het Franse leger. De Gaulle's 'finest hour' kwam in 1940. Hij negeerde orders van Maarschalk Petain om zich bij een wapenstilstand met Hitler-Duitsland neer te leggen, en spoorde vanuit London de Fransen aan om de strijd voort te zetten. De Gaulle kwam aan het hoofd te staan van de regering der 'vrije Fransen' en werd als zodanig het boegbeeld van de strijd tegen de Duitse overheerser.

Na de bevrijding was De Gaulle's rol in het Franse politieke leven echter al vrij snel uitgespeeld. De Gaulle had ernstige bezwaren tegen de constitutie van de nieuwe Vierde Republiek en trok zich aan het begin van de jaren vijftig verbitterd terug uit het politieke leven om zich aan het schrijven van zijn memoires te wijden.

In 1958 werd deze politieke winterslaap ruw onderbroken. Het Algerijnse vraagstuk had de Franse publieke opinie opgesplitst in twee onverzoenlijk tegenover elkaar staande kampen. De nationale held Charles De Gaulle leek de enige staatsman die Frankrijk bij elkaar zou kunnen houden. In juni 1958 vormde De Gaulle een regering die als voornaamste taken had het Algerijnse probleem op te lossen en de Franse constitutie te herzien. Toen De Gaulle in 1958 zelf de eerste presi-

dent van de Vijfde Republiek werd, was het Verdrag van Rome al getekend. Tijdens de onderhandelingen voor dat verdrag had Frankrijk zich het behoedzaamst opgesteld, maar dat vooral op grond van economische overwegingen: de Franse politieke elite was bang dat het Franse bedrijfsleven de concurrentie met haar Europese partners niet aan zou kunnen. Ook De Gaulle had twijfels over het Verdrag, maar die waren politiek gefundeerd: De Gaulle geloofde niet dat Europa zich ooit tot een politieke federatie zou ontwikkelen, en wantrouwde het verlangen zoals dat was uitgesproken in het Verdrag om tot een 'steeds nauwere band' tussen de volkeren van de Zes te komen.

De Gaulle's optreden op de Europese bühne was er dan ook met name op gericht om de ontwikkeling van de Europese Gemeenschappen om te buigen in intergouvernementele richting. De Gaulle wantrouwde de pogingen van de 'technocraten' in Brussel om de Europese Commissie tot een Europese Regering te laten worden en had een persoonlijke afkeer van de voorzitter van de eerste Commissie, de Duitser Hallstein.

Aan het begin van de jaren zestig kwam Frankrijk met voorstellen om de Gemeenschappen op te nemen in een nieuwe intergouvernementele unie. Nationale regeringen zouden de dienst uitmaken in deze Unie en de rol van de 'Commissie' was gereduceerd in de plannen tot die van het uitvoeren van beslissingen van de intergouvernementele Raad van Regerings- en Staatshoofden.

Toen deze zogenaamde Fouchet onderhandelingen op niets uitliepen, en de dag waarop de Raad der Europese Gemeenschappen meerderheidsbeslissingen zou gaan nemen allengs dichterbij kwam, greep De Gaulle een dispuut over de budgettaire controle over het gemeenschappelijke landbouwbeleid aan om het besluitvormingsproces van de Europese Gemeenschappen te boycotten. Deze 'crisis van de lege stoel' (zo genoemd omdat Frankrijk bijeenkomsten van de Gemeenschap weigerde bij te wonen en de Franse 'stoel' dus leeg bleef) werd in Januari 1966 afgesloten met een Franse overwinning: besluitvorming op basis van unanimité werd de regel in de Europese Gemeenschappen, en de Europese Commissie ging allengs een toontje lager zingen.

De Gaulle's politieke carrière in Frankrijk eindigde in 1969, toen hij zich - na een voor hem teleurstellende uitslag van een referendum - wederom verbitterd uit de politiek terugtrok. Hij stierf een jaar later in Colombay-les-deux-Eglises.

kleio

De zwakke rug van de geschiedenis

Fred Vogelzang

***Chronologie is de ruggesgraat der geschiedenis.* (E.R. Thiele) Maar een niet zo betrouwbare ruggesgraat, zoals uit dit artikel blijkt. Door modern onderzoek in het Middellandse Zeegebied is gebleken dat de Egyptische tijdsindeling, gebaseerd op de koningslijsten van Manethó, voor de rest van het gebied 'donkere eeuwen' opleverde. Op basis van het boek *Centuries of darkness* (Londen 1991) gaat de auteur in op dit probleem en de eventuele oplossingen hiervoor.**

Voor generaties schoolkinderen bestond het vak aardrijkskunde uit een lijst plaatsnamen, die uit het hoofd geleerd diende te worden. De ouderen onder ons kunnen nog zo een hele reeks oplepelen. Ook geschiedenis was doordrongen van een dergelijk didactisch paradigma: de jaartallen. Het jaartal dat zich het diepst geworteld heeft in het collectieve geheugen is waarschijnlijk wel 1600, de slag bij Nieuwpoort.

Van deze aanpak is het geschiedenisonderwijs allang teruggekomen. Zoals vaker, lijkt nu het andere uiterste tot hoogste ideaal te zijn verheven: we leren de leerlingen nauwe-

lijks nog jaartallen, maar pogen een inzicht in een historische situatie bij te brengen. Onlangs werd hieraan een tv-programma gewijd, waaruit duidelijk bleek dat niet alleen data als 1566, 1672 of 1813 volkomen nietszeggend zijn voor de hedendaagse schooljeugd, maar dat ook namen als Maarten Tromp en Thorbecke slechts een vriendelijke glimlach doch geen enkele glimp van herkenning op de gezichten te voorschijn konden toveren. Op de universiteiten verandert men nu weer wat van gedachten. Niet dat er opnieuw lijsten jaartallen worden geleerd, maar het is gebleken dat het zeer nuttig is niet alleen te weten wat en waarom iets gebeurde, maar ook bij benadering wanneer.

Maar hoe zeker zijn onze data eigenlijk? Kloppen de oude lijsten met jaartallen wel?

Hij ontdekte dat God het "fiat lux" exact om 9.00 uur 's morgens op 23 oktober van 4004 v.C. had uitgesproken.

Met de wetenschappelijke middelen die hen ter beschikking stonden waren Ussher en Lightfoot op objectieve wijze tot deze jaartelling gekomen. Hun datum werd dan ook als de definitieve berekening aanvaard, al gaf dat soms grote problemen. De geleerde Josef Scaliger had bijvoorbeeld via Byzantijnse bronnen de koningslijst van de Egyptische priester Manetho in handen gekregen. Deze gaf daarin de volledige reeks van farao's die vanaf het grijze verleden in Egypte aan de macht waren geweest. Wanneer men deze lijst volgde, dan was er reeds lang voor het ontstaan van de aarde sprake van een vorst in Egypte!

Er werd een eenvoudige oplossing gevonden: er bestond een soort "voortijd", waarin weliswaar de aarde nog niet geschapen was, maar er al wel wat bestond. Een ietwat onduidelijke oplossing, waar onder meer Isaac Newton zich sterk tegen afzette. Hij was ervan overtuigd dat de Egyptenaren ordinaire opscheppers waren en er gewoon een hele reeks farao's bij hadden verzonnen.

LITERATUUR

P. James (et al.), *Centuries of darkness. A challenge to the conventional chronology of Old World archeology* (Londen 1991).

I. Velikovski, *Worlds in collision* (New York 1950)

I. Velikovski, *Ages in chaos* (New York 1952)

I. Velikovski, *Earth in upheaval* (New York 1955)

D. Goldsmith (ed.), *Scientists confront Velikovsky* (New York 1977)

J. van Seters, *The Hyksos. A new investigation* (New Haven 1966)

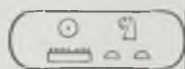
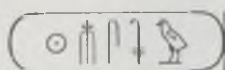
J.J. Bimson, 'Redating the Exodus and Conquest', in: *Journal for the study of the old testament*, supplement series no. 5, (Sheffield 1978)

Dateringstechnieken

In de oudheid werden gebeurtenissen in het verleden vaak gedateerd aan de hand van regeringsjaren van vorsten. De Grieken rekenden in olympiades, de tijdsintervallen van vier jaar tussen de verschillende Olympische spelen. Onduidelijk is hoe betrouwbaar die data waren. In West-Europa was de Bijbel de autoritas, de bron van alle kennis. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in de 17e eeuw de bisschop van Armagh, James Ussher, aan de hand van de Heilige Schrift de chronologie van de wereld bepaalde. Hij telde eenvoudig terug vanaf Jezus' geboorte tot Adam en kwam zo tot het jaartal 4004 v.C. In dat jaar werd de aarde geschapen. In 1642 werd deze berekening nog verrijkt door John Lightfoot.

De invloed van de archeologie

De opkomst van de archeologie in de 19e eeuw dwong de geleerden deze chronologie los te laten. Het was eenvoudig onmogelijk de veelheid aan vondsten in die korte tijds-spanne een plaats te geven. De Deen Christian Thomsen was het die voor het eerst de driedeling Steen-, Brons-, en IJzertijd introduceerde, waaraan wij ons nog steeds conformeren. De dateringwijze via de opgravingshorizonten ontstond: voorwerpen die in één laag bij elkaar werden gevonden, werden geacht ongeveer uit dezelfde periode te stammen. Naarmate er dieper werd gegraven, kwamen er oudere lagen te voorschijn. Zo kon een relatieve chronologie tot stand worden gebracht.

Dit systeem werd steeds verder verfijnd. Aan de hand van de stylistische ontwikkelingen van opgegraven aardewerk kon ook een tijdsduur voor de verschillende lagen worden geschat. Zo verkreeg men dus een ladder in de tijd, waarop de duur van de verschillende lagen en daarmee bewoningsculturen kon worden afgezet. Voor plaatsing van deze culturen in een absolute jaartallenlijst, was echter meer nodig.

Dit werd gevonden door William Petrie, een archeoloog die zich jarenlang met Egypte bezig hield. Hij combineerde de relatieve data van de opgravingen met de 'absolute' lijst van Manetho, die hij aan enkele vaste data ophing, de zogenoemde "Sothische cyclus". Het Egyptisch schrift was door de Fransman Champollion reeds eerder ontcijferd en zo konden ook andere Egyptische bronnen worden gebruikt. De koningslijst van Manetho gaf het raamwerk, waarin de verschillende vondsten konden worden geplaatst. Muurschilderingen, aardewerk en scarabeën met daarop de namen van farao's waren te plaatsen in deze lijst. De opgravingslaag waarin deze vondsten werden gedaan kon daarmee worden opgehangen aan Manetho's chronologie.

Manetho werd weer gecontroleerd met een objectief gegeven, de opgangen van Sirius. De Egyptenaren deelden hun jaar in in drie seizoenen: de winter, de zomer en de overstromingstijd. Het jaar begon met de overstroming van de Nijl. Wanneer nu de Hondster (Sirius of Sothis) opkwam op de eerste ochtend van de overstroming, dus van het nieuwe jaar, was dit een 'ideaal' jaar. De Egyptenaren echter kenden geen schrikkeljaar, dus verschoof deze opgang van Sirius telkens. Dit betekende dat de ster slechts éénmaal in de 1460 jaar op het ideale moment opkwam.

Zo'n opkomst werd opgetekend in de Egyptische bronnen en door vanuit een bekend ideaal jaar terug te rekenen, konden zo enkele van deze data absoluut worden vastgelegd.

Aangezien Egypte de meest volledige en langste chronologie heeft, is daaraan de date-

ring van het hele Middellandse zeegebied opgehangen. De chronologieën van Nubië, Palestina, Syrië, Babylon, Anatolië en Griekenland hangen af van die van Egypte. En Griekenland is weer maatgevend voor Rome, de Kelten en zelfs het oude West-Europa.

Moderne technieken

Sinds enige decennia zijn er twee nieuwe dateringsmethoden ontwikkeld: de C-14 methode en de dendrochronologie.

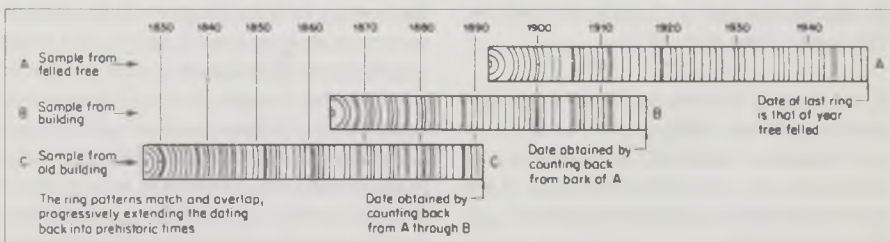
In 1949 werd in Harvard ontdekt dat koolstof drie isotopen bezit, met respectievelijk 12, 13 en 14 elektronen. De eerste twee isotopen zijn stabiel, de C-14 echter niet. Dat betekent dat dit atoom na een bepaalde tijdsduur zijn extra elektronen verliest, de zogenaamde halveringstijd. In alle levende objecten op aarde komt C-14 voor. Het wordt dagelijks via de omgeving opgenomen. Wanneer het organisme sterft komt er geen nieuw C-14 meer bij. Wordt een dergelijk object daarna gevonden, dan kan aan de hand van het percentage C-14 atomen worden berekend hoe lang het geleden is dat het stierf. De normale verhouding is tenslotte bekend. Zo kan van hout, gebruikt voor de bouw van een huis, worden nagegaan hoelang geleden het is gekapt.

De C-14 methode is, afhankelijk van het materiaal en de hoeveelheid vondsten, redelijk nauwkeurig. Een marge van honderd jaar geeft al 99% betrouwbaarheid. Nieuw probleem is wel, dat gebleken is dat er zich in bepaalde perioden veel meer koolstof in de atmosfeer bevond. Dit maakt metingen extra moeilijk, omdat dan de normale verhouding onbekend is. Er kleven enige nadelen aan: wanneer oud hout is gebruikt voor de bouw van een nieuw huis, krijgt de onderzoeker een veel oudere datum. Het is daarom beter materiaal als graankorrels te nemen. Hout kent nog een tweede probleem. Ieder jaar komt er een nieuw laagje bij, dat de oude afsluit. Een stuk hout dat gevonden wordt zonder bast, kan niet goed worden gedateerd: de

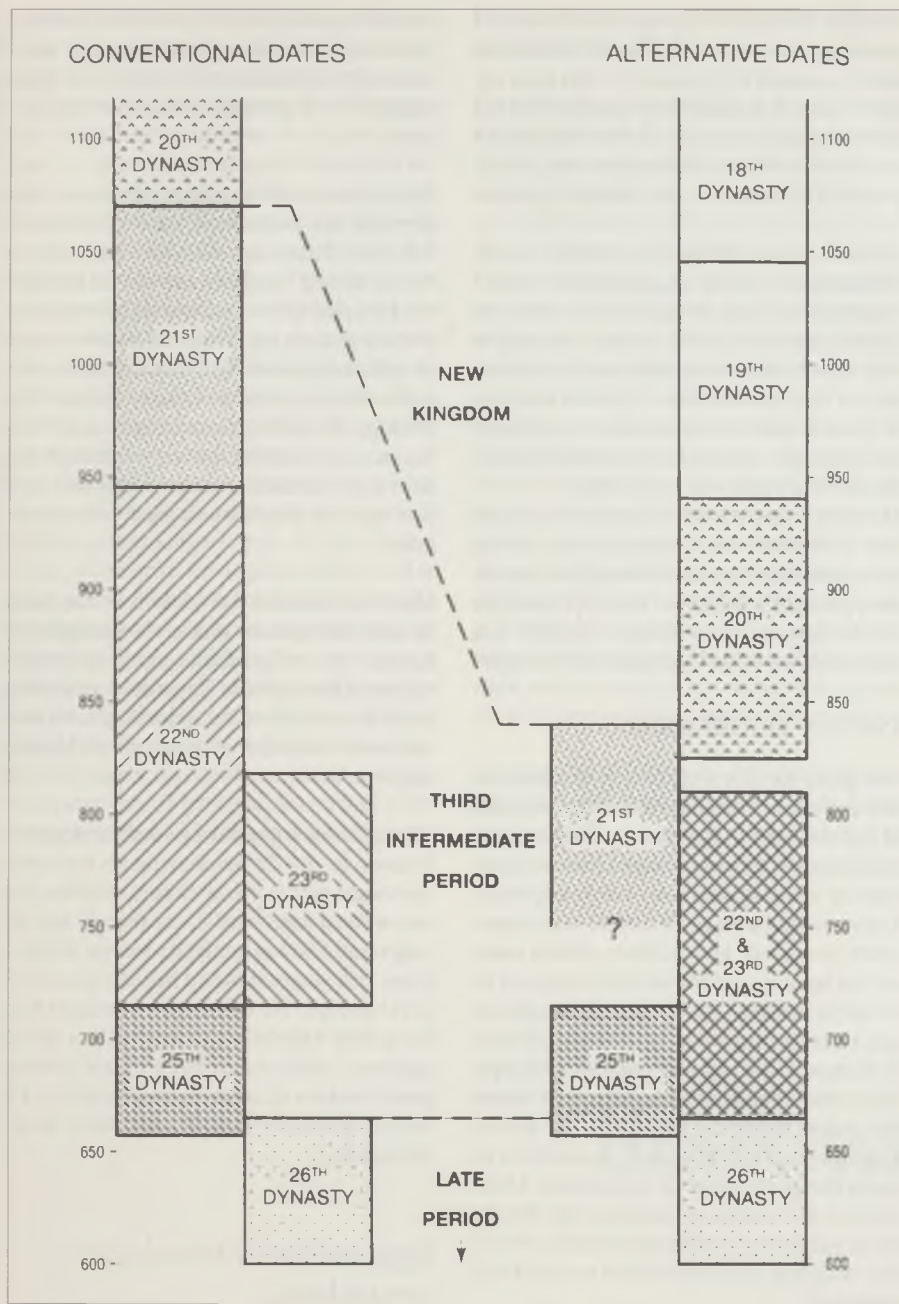

kleio

nummer 5/92
pagina's 30 en 31

Opbouw van een chronologie m.b.v. jaarringen.

Een nieuwe tijdsindeling voor Egypte.

onderzoeker heeft geen idee hoeveel lagen er oorspronkelijk nog omheen hebben gezeten.

Dendrochronologie werkt anders. Dendro(-boom)datering gaat uit van de jaarringen van bomen. Door fluctuaties in de hoeveelheid zuurstof, het weer, de temperatuur etcetera verschillen de jaarringen van bomen van jaar tot jaar in dikte. Door bomen van dezelfde soort te nemen uit ongeveer dezelfde omgeving, kan een soort gemiddelde worden gevonden voor de dikte van een serie jaarringen. De doorsnede van een boom, nu gekapt, kan worden gebruikt als kalender voor de levensduur van die boom. Wanneer nu een ou-

dere boom kan worden "geënt" op die reeks jaarringen, kan weer verder terug worden gegaan in de tijd.

Nodig is dan wel een ononderbroken reeks bomen van dezelfde soort. Dit geeft problemen voor gebieden waarin weinig hout groeit. Maar met goed materiaal is dendrochronologie zeer betrouwbaar.

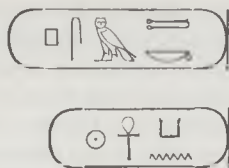
Controverses

Al eerder stelde ik de vraag, of onze chronologie, de ruggegraat tenslotte van de geschiedenis, betrouwbaar was.

Het is duidelijk dat naarmate er meer bronnen zijn, er een beter beeld van het tijdsverloop kan worden verkregen. Van de twintigste eeuw zijn bijna alle gebeurtenissen nauwkeurig te bepalen. Als we verder terug gaan, blijkt allengs deze nauwkeurigheid ook af te nemen. In de middeleeuwen weten we soms maar bar weinig van het exacte tijdstip en in de oudheid wordt dit nog erger. Bekend voorbeeld is de controverse rond de geboorte van Jezus, toch het ijkpunt van onze jaartelling. Schattingen lopen uiteen van het jaar 4 vC tot zelfs 12 vC.

Maar een veel grotere controverse ligt in het eerste millennium voor Christus. Reeds in de jaren vijftig van deze eeuw was er een Russisch-Joods geleerde, die de hele geaccepteerde chronologie op zijn kop wilde zetten. De psychiater Immanuel Velikovsky schreef een reeks boeken met daarin als hoofdthese, dat de geschiedenis van het Joodse volk, zoals beschreven in het Oude Testament, gebaseerd was op waarheid. Het was jammer dat een deel van zijn theorieën wel erg fantastisch was. De astronomen en natuurkundigen deden het af met minachtend zwijgen. Pas in de jaren zeventig werd er een congres gewijd aan de ideeën van Velikovsky, die intussen een grote aanhang had verzameld en van zijn boeken bestsellers had zien worden. Op dit congres werden zijn al te 'kosmische' theorieën inzake de gebeurtenissen in het zonnestelsel met de grond gelijk gemaakt, maar zijn minder fantastische stellingen die een herijking van de Egyptische en Griekse oudheid inhielden, kwamen daar niet aan bod. De historici hebben in het geheel niet gereageerd op Velikovsky. Dat is toch jammer, want de man heeft een groot publiek bereikt en vele van zijn ideeën hebben invloed uitgeoefend. Wanneer een goede historische weerlegging had plaatsgevonden, was dat mijns inziens verstandiger geweest.

Op zich is het uitgangspunt van Velikovsky niet onzinnig: hij stelt dat de Exodus, de tocht door de woestijn en de bezetting van Kanaän een zeer centrale rol spelen in de Joodse geschiedenis. Als deze gebeurtenissen waar gebeurd zijn, dan moeten we ze kunnen terug vinden in de geschiedenissen van de omliggende volkeren. Velikovsky wil niet accepteren dat het verzinsels zijn: anders hadden ze nooit een zo belangrijke plaats in het Oude Testament gekregen. Hij gaat op zoek in de geschreven bronnen van Egypte en de andere beschavingen in het Midden-Oosten naar beschrijvingen van overeenkomstige gebeurtenissen. Hij vindt die inderdaad, maar alleen veel later gedateerd. De gangbare chronologie moet met zes eeuwen ingekort

worden. Een grote ingreep, maar in de tijd waarin op dit moment de Exodus traditioneel wordt geplaatst (15e eeuw vC.) lijkt geen enkele van de benodigde voorwaarden voor het bijbelverhaal aanwezig. Na het wegsnijden van die zes eeuwen echter past het plaatje precies. De Exodus is dus veel later geweest.

Hoewel nooit officieel weerlegd, houdt Velikovsky te weinig rekening met de wetenschappelijke opgravingen die er links en rechts gedaan zijn in het gebied. Grappig is wel, dat een nieuwere studie over de datering van de Exodus van John J. Bimson stelt, dat de Exodus juist een eeuw eerder heeft plaatsgevonden. En dat op grond van dezelfde problemen die Velikovsky presenteert.

Het stelt teleur dat het minachtend zwijgen van de historici en archeologen tot gevolg heeft gehad dat een veel belangrijker kwestie onopgemerkt is gebleven. Want op zich legde Velikovsky de vinger op de zere plek: hoe onaantastbaar is die Egyptische chronologie?

Nieuw onderzoek

Een groep jongere archeologen die elkaar op een aantal conferenties ontmoetten, ontdekte al snel dat ieder in zijn eigen specialisatie met dateringsproblemen te maken had. Vele discussies later is daar een boek uitgerold, *Centuries of Darkness*. Zoals de titel al aangeeft, houden de verschillende studies waaruit het boek is opgebouwd, zich bezig met de 'donkere eeuwen', die in bijna alle beschavingen rond de Middellandse Zee blijken voor te komen. Ieder beschrijft de wetenschappelijke ontwikkelingen en standpunten inzake het gebied waarin hij het beste thuis is en zo krijgt de lezer een prachtig overzicht van de stand der archeologische wetenschap. Het is een van die boeken die lezen als een detective en waarvan je aan het einde denkt: "hoe is het mogelijk dat niemand dit eerder heeft ontdekt?"

Het boek opent met Spanje, Carthago en Italië. Het blijkt dat van al deze landen een goede chronologie bestaat, behalve voor de periode 1200-900 vC. De beschaving van 1200 vC. houdt opeens op, om drie eeuwen later bijna onveranderd weer op te duiken. In de tussenperiode lijkt er nauwelijks iets gebeurd te zijn, er zijn weinig vondsten, geen huizen, alleen wat graven.

Dit gat is altijd verklaard met een soort ramp-theorie, die het gebied ontvolkte, de beschaving vernietigde en van de mensen nomaden maakte die alleen vergankelijk materiaal gebruikten. Toch is het vreemd dat dit vele eeuwen duurt. Nog opvallender is de

ontdekking dat gezien de vondsten in de volgende lagen van de opgravingen, even miraculeus als de beschaving verdween, zij weer opnieuw en zo goed als onveranderd is opgestaan.

Dit zal een steeds terugkerend patroon blijken: ook in Griekenland, Anatolië, Cyprus, Libanon, Palestina, Assyrië, Babylon en Nubië blijken 'donkere eeuwen' te bestaan rond die periode, waarin nauwelijks vondsten worden gedaan, het schrift, de bouwkunst en de gehele economie lijken te verdwijnen, om eeuwen later opeens weer op te duiken. Het boek geeft daarvoor een weelde aan voorbeelden en beschrijvingen en je kunt niet anders dan concluderen, dat er dus zo'n 250 jaar extra in die chronologie zit die er niet hoort.

Maar hoe komt dat dan? Stap voor stap laten de schrijvers zien dat al deze chronologiën afhangen van de Egyptische, en die is gecanoniseerd. Liever dan de Egyptische jaartelling los te laten, hebben de archeologen tot nog toe overal 'donkere eeuwen' als verklaring opgevoerd.

De traditionele verklaring voor die donkere eeuwen is, dat de beschaving als het ware 'geëmigreerd' is en na enkele eeuwen opnieuw werd ingevoerd. Deze theorie kon zo lang stand houden omdat de meeste archeologen zich gespecialiseerd hadden in een beperkt gebied. Nu echter een overzicht van het gehele Middellandse Zeebekken wordt gegeven, blijkt dat er geen plaats is waar geen 'donkere eeuwen' hebben geheerst. Er was dus geen plek waar de 'beschaving' is ondergedoken.

Egyptische chronologie veranderd?

Zoals eerder beschreven, ligt de Egyptische chronologie vast door de lijsten van Manetho en de Sothische cyclus. Kan daar iets mis mee zijn en kunnen de nieuwe technieken ons hier niet helpen?

Om met dat laatste te beginnen: neen. Voor Egypte zijn nog geen dendrochronologische reeksen beschikbaar, dus dat helpt ons niet. En C-14 dateringen zijn zeldzaam voor het Midden-Oosten. Niet vanuit technische overwegingen, maar het is daar geen traditie. In Noord-Europa zijn vele proeven gedaan met C-14, maar voor het hele Middellandse Zeegebied slechts een handvol. En daar zijn deze proeven vaak geïnterpreteerd vanuit de reeds

kleio

bestaande kennis. Bovendien, wanneer het zoals hier om 'slechts' tweeënhalve eeuw gaat, is de methode te onnauwkeurig.

In *Centuries of Darkness* wordt de koningslijst van Manetho op twee manieren weerlegd. De eigenlijke koningslijst is ons niet bekend, wij kennen hem alleen via navolgers. In de tijd dat Manetho hem samenstelde, was er een soort strijd tussen de verschillende koningshuizen in het Midden-Oosten, wie de oudste wortels had, oftewel welk land het meest beschaafd was. Tegen die achtergrond is het niet onwaarschijnlijk, dat Manetho dynastiën die tegelijk regeerden, achter elkaar heeft geplaatst om zo een oudere beschaving te creëren dan de concurrent.

Een tweede bewijs steunt deze these: er bestaat een Assyrische koningslijst, die gedeeltelijk onafhankelijk is van de Egyptische. Deze Assyrische koningen hadden veel te maken met de farao's en stukken van hun correspondentie zijn bewaard gebleven. Een kritische vergelijking laat zien, dat er soms meerdere 'koningen' van Egypte bestonden met wie de Assyriërs contact onderhielden. Ook blijkt vooral in de tijd, die in de andere beschavingen als 'donkere eeuw' geldt, er een aantal farao's genoemd te worden, waarvan geen enkel archeologisch overblijfsel is

terug gevonden. Gevreesd moet worden dat ze nooit hebben bestaan.

De Sothische cyclus blijkt ook al minder stevig verankerd dan verwacht. Hij is afhankelijk van ten eerste de stelling, dat ondanks het enorm 'verlopen' van het jaar, de Egyptenaren nooit hun jaartelling hebben aangepast. Dit aanpassen blijkt echter in het Midden-Oosten regelmatig te hebben plaatsgevonden, dus waarom zouden de Egyptenaren dat niet hebben gedaan. Een tweede argument is dat er vaak verscheidene jaartellingen naast elkaar bestonden, afhankelijk van het gebruik ervan. Ook daarover weten wij van de Egyptenaren veel te weinig. Doorslaggevender is echter de ontdekking, dat de Sothische cyclus niet is opgehangen aan een objectief door astronomen vastgesteld punt, maar aan een gebeurtenis die slechts in een literaire bron voorkomt! Een papyrus noemt een bepaalde datum, en van daaruit is men gaan rekenen. Volgens astronomen die hierover werden benaderd, is de berekening van de Sothische cyclus zo lek als een mandje.

Centuries of Darkness besluit met de these, dat de 'Derde Tussenperiode' van de Egyptische geschiedenis met ruim 250 jaar kan

worden ingekort. Dit betekent uiteraard dat alles daarvoor mee opschuift.

In het bestek van dit artikel kan niet op alle gevolgen worden ingegaan, maar aangezien de chronologie van het gehele Middellandse Zeegebied gerelateerd is aan de Egyptische, vallen eenvoudig weg overal de donkere eeuwen eruit. De overgang van de Late Bronstijd naar de IJzertijd verschuift naar het heden toe. Dit heeft onder meer tot gevolg dat personen als koning Solomon veel beter archeologisch te plaatsen zijn. Deze 'eenvoudige' ingreep lost vele problemen op, ook van bijbelgeleerden, die tot nog toe in een geheel ontvolkt Palestina een rijke beschavingen moesten trachten te vinden, die veel later pas ontstond. Newton krijgt dus toch gelijk, met zijn 'op-schepperige Egyptenaren'.

Al met al een ingrijpend boek, dat feitelijk de vraag openhoudt, hoe betrouwbaar de rest van onze chronologie voor de oudheid is. Hoe zit het met de Tweede Tussenperiode, en met de Eerste. Ik ben zeer benieuwd naar vervolgonderzoek.

Een roman, maar geen fictie

Boek van de maand

Louise M. Blits bespreekt:

Hella S. Haasse, *Heren van de Thee* (Querido, Amsterdam 1992)

Met Geschiedenis als verhaal, als narratio, houdt de huidige geschiedwetenschap zich, ook op theoretisch niveau, weer intensief bezig. Simon Schama stelt dat er eerst 'story' en pas daarna 'history' moet zijn.

In *Denken over geschiedenis* (1984) definiëert de Groningse historicus Ankersmit dit narrativisme. Het is: 'een theorie over de geschiedkundige interpretatie van het verleden en beperkt zich daarom geenszins tot een chrono-

logisch verslag'. Samenhang wordt pas geboren in de historische narratio, in de historische werkelijkheid bestond die namelijk nog niet: het verleden is geen verhaal. Er zijn historische feiten en de historicus houdt daar rekening mee, maar die feiten zijn niet meer dan materiaal voor een interpretatie. De narratio bepaalt daarvoor het gezichtspunt. De narratio bestrijkt niet het gehele verleden, maar heeft altijd slechts een deel daarvan tot onderwerp.

Ankersmit vergelijkt de historische narratio met modepoppen, waarmee een ontwerper kledingstukken etaleert. Die kledingstukken behoren tot het verleden, de poppen zijn een modern hulpmiddel.

Als ik die vergelijking doortrek, meen ik dat de historicus wetenschappelijk verantwoorde poppen ten tonele voert, de schrijver van historische romans echter wekt die poppen tot leven.

'De zaken zijn dood en kunnen niet herrijzen, maar de personen kunnen voor ons weer leven als we vernemen wat ze dachten en voelden.'

Dit schreef Bertha de Rijck van der Gracht-Kerkhoven aan haar broer Karel; Hella Haasse gebruikte een fragment van die brief als motto voor haar nieuwste roman *Heren van de Thee*, die Bertha's ouders, Rudolf Kerkhoven en Jenny Roosegaarde Bisschop tot hoofdfiguren heeft.

Algemene karakteristiek van de roman

De flaptekst achterop het boek suggereert dat er drie hoofdpersonen zijn: Rudolf, Jenny en de natuur van West-Java; voor mij is deze roman eerder een concert, waarbij de clan van de families Van der Hucht, Holle, Kerkhoven en hun aanhang, de gebieders van de theecultuur, de orkestpartij vertolken; Rudolf met voorliefde eerste viool speelt, met een tragische tegenmelodie op altviool van zijn vrouw; en 'Nederlandsch-Indië', volk en natuur, het continuo vormt.

Voorgeschiedenis

In 1845 vertrokken 33 familieleden, voor een groot deel uit de Overijsselse gegoede burgerij, naar Indië. Zij waren vervuld van een humanistisch-liberaal streven '*aan de sociale vooruitgang en het stoffelijk en geestelijk welzijn hier en daarginds bij te dragen*'. - De latere minister van Koloniën De Waal, die in 1870 de suikerwet en de agrarische wet uitvaardigde, behoorde ook tot deze clan. Deze wetten moesten de voor Javanen verderflijke gevolgen van het Cultuurstelsel verzachten. Waar suiker verbouwd moest worden kon geen rijst worden geplant.

Aan Europeanen werden nu woeste, in plaats van al in cultuur gebrachte gronden in erfpacht gegeven met waarborgen voor de rechten van de inlanders.

Op zulke woeste gronden in de Preanger vestigt de familie Kerkhoven theeplantages. Oudste zoon Rudolf stampet grotendeels op eigen krachten letterlijk de plantage Gamboeng uit de grond. In de jaren 1873 tot 1907 brengt hij zijn onderneming tot bloei en speelt de geschiedenis van zijn gezin zich af.

Document contra fictie

De historische gegevens voor *Heren van de Thee* zijn afkomstig uit 'Het Indisch thee- en familiearchief' waar Haasse zich jaren in verdiept heeft. Dit archief bevat authentieke documenten over de toenmalige politieke, so-

ciale en economische verhoudingen op Java; brieven en foto's.

Uit die dode documenten zijn de ooms en neven in het leven teruggeroepen die in hun brochures voorstellen tot verbeteringen op velerlei gebied hebben gedaan.

Een bijzondere figuur is neef Karel Holle, de Douwes Dekker van de familie, die de idealen van Max Havelaar metterdaad in praktijk heeft gebracht. Holle kent de moslimgemeenschap goed, heeft daar vrienden onder en hij spreekt niet alleen de omgangstaal van de Soendanese bevolking, maar beheerst ook de culturele verfijningen ervan. Hij bepleit het produceren van groene thee voor de Indische thuismarkt in plaats van de zwarte die Europa preferereert. Evenals zijn familie is hij voorstander van vrijhandel maar zijn instelling is humaner. Rudolf beschouwt die houding als filantropie, Karel ziet dat als ereplicht.

De brieven uit het archief hebben het vlees en bloed van de roman geleverd. Bij correspondentie als bron voor een verhaal is het mogelijk van een persoon of van een conflict meer dan één kant belicht te krijgen zonder te fantaseren. Door andere visies naar believen achter te houden creëert Haasse spanning. Zo vermoeden we al snel dat Rudolfs voorstelling van zaken en vooral zijn kijk op zichzelf niet noodzakelijk de juiste hoeft te zijn.

In de eerste helft van het verhaal is het briefmateriaal veelal niet letterlijk weergegeven, maar vooral samengevat en in beschrijvingen verwerkt. Daardoor is er wel een grote eenheid in stijl, maar op den duur leidt dat tot een zekere eentonigheid. De authentieke woordkeus beperkt zich tot een enkel archaisch woord, het studentikoze 'fameus' bijvoorbeeld.

Het tweede deel is veel afwisselender, er komen dan meer mensen via hun brieven rechtstreeks aan het woord.

Veel foto's zijn tot portretten, soms miniatuurtjes uitgewerkt, zoals de nog zo jonge man die de student Rudolf in de spiegel ziet, terwijl hij zijn das staat te strikken.

Alleen de dagboekbladen van Jenny van Roosegaarde Bisschop blijkt Haasse verzonnen te hebben. Zij noemt dat "afgeleide verbeelding".

Sinds *Mevrouw Bentinck of Onverenigbaarheid van Karakters*, de eerste roman die op basis van archiefmateriaal is ontstaan, heeft Haasse altijd verantwoording afgelegd van haar werkwijze. Die komt er in essentie op neer, dat zij oorspronkelijk archiefmateri-

kleio

nummer 5/92
pagina's 34 en 35

aal als basis gebruikt, dat subjectief interpreteert, wat meebrengt dat zij redigeert: bekort, samenvat, selecteert, dus details weglaat.

Zoveel mogelijk handhaaft zij de originele woordkeus. Tot zover is dat een wetenschappelijke aanpak, zij het zonder voetnoten, die pas literair wordt waar zij waarschijnlijke gebeurtenissen als vaststaand aanneemt en sommige feiten gaat "aankleden".

Het is interessant deze criteria naast die van het narrativisme van Ankersmit te leggen.

Wat Haasse niet met zoveel woorden verantwoordt, is haar keuze van perspectief. Perspectief is voor haar waarschijnlijk een literair kenmerk. Volgens Ankersmit is dit echter ook inherent aan de historische narratio.

De verschillen tussen narratio en roman lijken op deze manier bekeken niet zo groot: beide geven een interpretatie van het verleden door een niet altijd chronologische compositie van de feiten te maken, gezien vanuit een gekozen perspectief. Zo ontstaat samenhang in de vorm van een verhaal.

Het echtpaar

Gamboeng is Rudolfs levenswerk en de essentie van zijn levensgeluk. Dat wordt van de eerste tot de laatste zin voelbaar gemaakt. Haasse plaatst zijn Eerste Dag op wat de on-

derneming moet worden als hoofdstukje voorop en vertelt pas daarna de voorgeschiedenis: zijn studententijd en zijn voorbereidingsperiode in Indië. Rudolfs Laatste Dag op Gamboeng, 1 februari 1918 vormt het slot. In feite zijn er dan al zeven jaar verlopen sinds zijn vertrek van Gamboeng. Het gaat voor deze man echter niet om het verstrijken van de tijd, maar om zijn plek. "Hier!" zei hij hardop.' is de eerste zin van het boek en "Hier!" zei hij halffluid" is de laatste, als antwoord op zijn wens waar hij begraven wil worden.

Ditzelfde procédé paste Haasse al toe in *De Scharlaken Stad* waar het om de identiteit als centraal probleem van de hoofdpersoon gaat: 'Borgia ben ik' is daar de eerste en de laatste zin.

Chronologisch ontrollen zich dan de gebeurtenissen, gezien vanuit Rudolfs perspectief daarop. Dat maakt het verhaal spannend, want net als hij krijgt de lezer geleidelijk zicht op de moeilijkheden waarmee hij geconfronteerd wordt bij de fabricage van thee, bijvoorbeeld met zijn personeel en met vervoersproblemen in de bergen. Maar hij weet aan alles het hoofd te bieden.

De eerste ontmoeting tussen Rudolf en zijn toekomstige vrouw wordt vanuit beider beleving en dus dubbel verteld - een charmant ta-

fereeltje bij het verstoppertje spelen ten huize van Cateau, de zuster van Rudolf.

"Hij liep voorzichtig dwars door het canna-perk, ervoor zorg dragend de langwerpige donkerbruine bladeren niet te knakken. Over de rand van struiken heen die het perk aan de achterzijde begrensde, zag hij neer op het gebogen hoofd van een meisje dat daar ineengedoken zat: donkerblond haar, met een fluwelen lint samengebonden.

"Kom maar!" herhaalde zij gesmoord, tussen de plooiën van haar opbollende rokken.

"Hier ben ik" zei hij lachend.

Zij rees op uit haar hurkhouding, en keek hem aan met grote grijze ogen, een verschrikte, strenge en toch stralende blik, die hem de adem benam. Nog voor hij iets kon zeggen, liep zij over het pad langs de canna's naar het huis.

Jenny Roosegaarde Bisschop hurkte tussen de grootbladige planten, verscholen, maar niet zo dat zij geheel onzichtbaar zou zijn voor de kleine kinderen die haar moesten zoeken.

"Kom maar!" riep zij, dieper bukkend. Zij hield de stroken van haar japon en onderrok met beide armen in een bundel tegen zich aan. Over de van droogte gebarsten grond bewoog een dunne stroom mieren.

"Kom maar!"

Zij verwachtte nu het geluid van snelle voetjes en opgewonden gegiechel te horen. Er ging

Rudolf Kerkhoven (l) speelt croquet met zijn ouders op het grasveld voor hun huis op de theeplantage Ardjasari ± 1870.

Theeplantage.

*alleen een ritseling door de struiken.
"Hier ben ik", zei een onbekende stem boven
haar hoofd.*

*Naderhand vroeg zij zich af hoe zij zo onop-
gevoed had kunnen reageren door weg te lo-
pen zonder de jonge man die voor haar stond
de gelegenheid te geven zich aan haar voor te
stellen.'*

Vanaf dit punt komt de visie van Jenny vaker aan bod al blijft die van Rudolf overwegen. En als Jenny na jaren het zware leven op Gamboeng geestelijk niet meer kan opbrengen komen er getuigenissen van haar dochter Bertha. Maar Bertha wordt door haar vader zoveel mogelijk overal buiten gelaten. Wat er zich afspeelt om haar moeders dood wordt vooral gesuggereerd.

Een ernstig familieconflict leren wij weer voornamelijk uit brieffragmenten van Rudolf kennen en daaruit spreekt zoveel halsstarrigheid en gekwetste trots, dat er kennelijk veel meer aan de hand moet zijn dan voorhands blijkt. Als we eindelijk de visie van Rudolfs zwager lezen, blijkt ieders gelijk in het geschil en krijgen beiden complexere, menselijker, zelfs enigszins tragische contouren.

Ronduit tragisch is de groeiende verwijdering tussen de echtgenoten: hem geeft een leven van hard werken in dit prachtige land volledige bevrediging, zolang ze maar samen zijn;

haar putten het huishouden zonder enig comfort, de eeuwige regen, de zwangerschappen en de zorg voor de kinderen volkomen uit. Zij mist geestelijk vertier en ontspanning. Ook wreekt het zich, dat haar in Holland geboren schoonfamilie een nuchtere en burgerlijke instelling behoudt tegenover haar ruimere blik en gevoelige aard. Dat wordt als "zo Indisch" veroordeeld.

Zij is een achterkleindochter van Daendels, in wiens familie krankzinnigheid voorkwam. In wat de familie haar "zenuwachtigheid" noemt raakt zij geïsoleerd, doordat niet wordt opgemerkt wat haar levendige, belangstellende geest reëel in haar bestaan te kort gekomen is. *"Als de temperamenten verschillen, helpt liefde geen zier"* is een uitspraak van de vader van Jenny die haar altijd is bijgebleven.

De functie van fictie in het geschiedenisonderwijs

Als geschiedenis (ook) verhaal is, is de vraag gerechtvaardigd of informatie uit een geromantiseerd verhaal in de onderwijspraktijk te gebruiken is.

In *Heren van de Thee* komt de negentiende-eeuwse koloniale geschiedenis aan de orde. Wie Max Havelaar, *Heren van de Thee* en

kleio

nummer 5/92
pagina's 36 en 37

De boeken der kleine zielen van Couperus in deze volgorde zou lezen, zou behalve van drie belangrijke monumenten van onze literatuur ook kennis nemen van een eeuw koloniaal bestuur. Maar op de prioriteitenlijst van modern geschiedenisonderwijs staat de geschiedenis van 'Nederlandsch-Indië' niet hoog genoteerd.

Heren van de Thee geeft daarnaast echter ook een beeld van het sociaal-culturele leven van de negentiende-eeuwse bourgeoisie "hier en daarginds". Vooral van de dwingende sociale codes, die de levens van mannen bestuurden (Rudolf heeft jaren moeten wachten voor hij mocht trouwen) en de levens van sommige vrouwen verwoestten. Het lijkt mij daarom goed mogelijk het boek ook in het kader van Vrouwengeschiedenis te plaatsen. Voor het historisch materiaal daarbij zou ik willen wijzen op het zevende en het tiende Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis: *Vrouwen in de Nederlandse koloniën* (1986) en *Het raadsel Vrouwengeschiedenis* (1989).

Tenslotte is er nog een ander aspect aan de geschiedenis als verhaal. Een verhaal is een

tekst met een narratieve structuur, maar een roman is toch echt fictie. De romanverteller kruipt in de huid van de personages. In het geciteerde fragment zit Jenny gehurkt in de tuin. Een dunne stroom mieren beweegt over de grond. Een dergelijk detail vermeldt geen enkele historische bron. Bij de romanlezer wekt dat de eigen fantasie over wat er zoal te zien kan zijn vanuit een positie vlak boven de grond.

Toen ik in *Vrij Nederland* een foto van Rudolf Kerkhoven met zijn ouders afgedrukt zag staan, dacht ik met een gevoel van lichte teleurstelling: ach ja, het is "echt gebeurd". Zo sterk had ik mij in mijn eigen voorstelling ingeleefd, was ik meegesleept door de meester-die- zo-mooi-vertellen-kon.

Inleving bergt een gevaar in zich: ze levert vertekening op; wat echter ook bij de historische interpretatie kan optreden.

Een ander gevaar kan volgens Ankersmit en andere geschiedfilosofen het universaliserende karakter van literatuur zijn. Literatuur gaat over *de* mens en niet over *die* mensen van *toen*. Bij *Heren van de Thee* is dat gevaar

niet zo groot, de familie Kerkhoven was niet zo uniek, ze was exemplarisch voor een groep in die tijd en dus historisch wel representatief.

Een groot voordeel van inleving is juist het meeleven met de mensen van toen. Het exemplarische staat tussen het individuele en het universele, waardoor wij van nu werkelijk betrokken blijven, bij het ploeteren, bij het exotische land en bij de tragiek in een mensenleven van toen.

Advertentie

Nederland Stroomland

Een Geschiedenis van de politieke stromingen

Paul Lucardie

1992. 108 blz. ing. f 27,50
ISBN 90 232 2678 X

De auteur beschrijft in *Nederland Stroomland* in hoofdlijnen het ontstaan en de ontwikkeling van de christen-democratie en het liberalisme, socialisme, anarchisme en fascisme in Nederland. Ons land is een politiek veelstroomland.

De politieke partijen van vandaag zijn de erfgenamen van deze politieke stromingen; daarom vertonen ze ook nog steeds onderlinge verschillen, ook al zijn die kleiner geworden in de loop van de geschiedenis.

Verkrijgbaar in de boekhandel of rechtstreeks bij de uitgever

Uitgeverij

Postbus 43
9400 AA Assen
Tel. 05920-46846
Fax 05920-72064

Erfgoed van Eeuwen

Westerse maatschappijgeschiedenis van Hellas tot heden

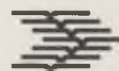
Dr. P. Schneiders:

ca. 248 blz. ca. f 47,50
ISBN 90 232 2686 0
verschijnt juni '92

Erfgoed van Eeuwen biedt - uniek voor het Nederlands taalgebied - een handzaam overzicht van de grote sociaal-economische, technisch-wetenschappelijke en politieke ontwikkelingen en gebeurtenissen in de westerse geschiedenis vanaf de Grieken en de Romeinen. Hun betekenis en die van de daarop volgende periodes worden in dit boek, dat tientallen afbeeldingen, tijdsdocumenten en kaarten bevat, steeds behandeld *vanuit de vraag welke duurzame erfenis ze nagelaten hebben*.

Erfgoed van Eeuwen is bestemd voor iedereen die weten wil hoe in een proces van 25 eeuwen, onze eigen tijd haar grillige vorm heeft gekregen. Het beoogt in het bijzonder een nuttige functie te vervullen bij universitaire- en hbo-cursussen waarvoor historische achtergrondkennis nodig wordt geacht.

VAN GORCUM

RECENSIES

A. Alvarez, *De wrede god.*

***Een studie over zelfmoord* (Bosch en Keuning, Baarn 1990) vertaling Heleen ten Holt, 330 blz., prijs f 16,50.**

Waarom pleegt een mens zelfmoord? Wat brengt iemand ertoe die finale stap te wagen? Hoe reageert de omgeving op iemand die zelfmoord pleegt of een poging daartoe doet? Over dit soort vragen hebben al heel wat geleerden zich gebogen, met een grote hoeveelheid literatuur als resultaat. Maar omdat het merendeel van deze literatuur vooral voer is voor specialisten voelde de Britse poëziecriticus en essayist A. Alvarez zich geroepen een boek te schrijven dat de geïnteresseerde leek zou moeten aanspreken. In 1971 verscheen *The savage god*. Het boek sloeg zeer aan, ook in het buitenland. In Nederland verscheen het in vertaling in 1974. In 1990 kwam een goedkope herdruk uit.

Alvarez kiest verscheidenen invalshoeken, waaronder een gedetailleerde beschrijving van de laatste twee levensjaren van de bekende Amerikaanse dichteres Sylvia Plath. Op invoelende wijze benadert hij de problematiek van deze gecompliceerde vrouw, die in 1963 zelfmoord pleegde.

Een gedeelte van het boek is gewijd aan de geschiedenis van de zelfmoord in het christelijke Europa. Een geschiedenis zoals Alvarez het noemt van '*officiële verontwaardiging en onofficiële wanhoop*' (blz. 62).

Het zeventiende eeuwse Engeland stelde een zelfmoordenaar gelijk met de alleraagste misdadiger. De lijken van zelfmoordenaars werden onteerd. En dat niet alleen in Engeland, maar ook elders in Europa. In Frankrijk bijvoorbeeld werd het lijk, al naargelang de plaatselijke gebruiken, aan de voeten opgehangen aan een rek, door de straat gesleept, verbrand of op de openbare mestvaalt gegooit.

Dergelijke primitieve wraakoefeningen werden in Europa door de wet bekrachtigd en winstgevend gemaakt voor de staat. Nog in het jaar 1670 nam de koning van Frankrijk de wreedste praktijken met betrekking tot de ontering van de lijken van zelfmoordenaars in de officiële wetten van het land op. Edelen verloren hun rang en

werden uit de adelstand gestoten, hun wapenschild werd gebroken, hun bossen werden omgehakt, hun kastelen gesloopt. Zowel in Engeland als in Frankrijk vervielen de bezittingen van een zelfmoordenaar aan de kroon.

Frankrijk handhaafde deze wetten nog zeker tot 1770. De verbeurdverklaring van de goederen van de zelfmoordenaar en de ontering van zijn naam verdwenen tenslotte met de Franse Revolutie. In het nieuwe wetboek van strafrecht van 1791 werd zelfmoord niet meer genoemd. Engeland veranderde echter de wetten met betrekking tot verbeurdverklaring pas in 1870 en zelfs in 1961 kon het nog voorkomen dat iemand die een mislukte poging tot zelfmoord had gedaan daarvoor gevangenisstraf kreeg.

De opvatting dat zelfmoord een misdaad is verscheen in de christelijke leer in de zesde eeuw. Toen werd zelfmoord officieel door de Kerk verboden, waarbij men zich beriep op het zesde gebod 'Gij zult niet doden'. Het idee van zelfmoord als misdaad, een betrekkelijk late vondst van het Christendom, verspreidde zich over Europa met het effect van een dikke mist. Het ontleende zijn kracht aan primitieve angsten, vooroordelen en bijgeloof die ondanks de hellenistische, joodse en christelijke invloeden waren blijven bestaan.

Alvarez besteedt eveneens aandacht aan de invloed die zelfmoord heeft uitgeoefend op de creatieve verbeelding en dan met name in de literatuur. Ook ditmaal kiest hij een historische benadering. Het vertrekpunt ligt bij Dante's *Inferno*, begin veertiende eeuw geschreven, dat gedeeltelijk is gewijd aan zelfmoordenaars. Dante begreep iets van hun nood, maar verwierp de daad volstrekt, conform de heersende christelijke leer.

De literatuur uit de renaissancetijd stond aanzienlijk toleranter tegenover het vrijwillig kiezen van de dood dan in de middeleeuwen het geval was geweest. Een duidelijk voorbeeld van die nieuwe houding was de schrijver John Donne, die de eerste Engelse verdediging van zelfmoord op zijn naam heeft staan. In de achttiende eeuw, de eeuw van de rede, werd die tolerantie nog versterkt in onder meer het werk van

kleio

nummer 5/92
pagina's 38 en 39

de Franse schrijvers Montesquieu en Voltaire en de Engelse dichter Thomas Chatterton.

Het boek wordt besloten met de vermelding van het opvallend hoge percentage zelfmoorden onder twintigste-eeuwse schrijvers. Alvarez wijt dit aan het destructieve karakter van de huidige tijd zoals dat tot uiting gekomen is in twee wereldoorlogen en in de uitvinding van nucleaire vernietigingswapens. De titel van het boek, 'de wrede god', verwijst naar de allesvernietigende kracht die het gevolg is van de moderne technologie.

Kunnen we na lezing van *De wrede god* concluderen dat we het verschijnsel zelfmoord zijn gaan begrijpen? Gedeeltelijk wel. In laatste instantie blijft het echter een mysterie wat mensen ertoe brengt die definitieve stap te wagen.

Anneke Ribberink

Iain Guest, *De Vuile Oorlog. De Argentijnse junta en de mensenrechten* (Uitg. HJW Becht, Haarlem 1991); oorspronkelijke titel: *Behind the Disappearances. Argentina's Dirty War Against Human Rights and the United Nations* (University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1990).

Op 24 maart 1976 maakten de militairen in Argentinië een einde aan het corrupte en tragikomische bewind van Isabel Perón. Onder haar was het land langs een spiraal van geweld afgegleden tot een toestand van volstrekte anarchie. De ingreep van de militairen kwam niet onverwachts. Het was hun zesde staatsgreep sinds 1930 en niet eerder was er in de ogen van veel Argentijnen zoveel reden voor het leger om orde op zaken te stellen. Maar die legitimering viel al heel snel weg. Het nieuwe regime schaarde zich onverkort achter extreem rechts en stelde het militaire en politieke apparaat ter beschikking voor een niets ontziende anti-linkse staatsterreur. De 'vuile oorlog' was begonnen en ze zou ruim zes jaar als een nachtmerrie het land in haar greep houden. Pas na hun afgang in de Falklandoorlog zagen de generaals zich gedwongen hun failliete boedel weer over te dragen aan de burgerpolitici.

Aan hoeveel mensen de staatsterreur het leven heeft gekost staat niet vast doordat veel politieke moorden zich moeilijk als zodanig lieten registreren. Mensen werden opgepakt, verhoord - dat wil zeggen gefolterd - en vervolgens gedumpt in geheime massagraven of vanuit vliegtuigen in zee. De methode van de

verdwijningen bood de junta de gelegenheid lastige vragen van buitenlandse regeringen of internationale organisaties af te weren. Een onafhankelijke onderzoekscommissie, die president Alfonsín vijf dagen na zijn ambtsaanvaarding instelde, registreerde in totaal 8960 namen van vermiste personen. Het werkelijke getal moet echter veel hoger gelegen hebben.

In zijn boek brengt de Britse journalist de gruwelen en de willekeur van de vuile oorlog op aangrijpende manier in beeld. Daarentegen gaat hij nauwelijks in op de maatschappelijke en politieke verhoudingen waarin deze Argentijnse variant van de holocaust zich kon voltrekken. Dat was ook niet de opzet van de auteur en wat dat betreft is de Nederlandse titel enigszins misleidend. Het hoofdthema van het boek is de vuile oorlog achter de schermen van de diplomatie, in het bijzonder in Genève, waar de Commissie voor de Mensenrechten van de Verenigde Naties moest opboksen tegen de intriges van de junta. Die strijd heeft Guest als correspondent in Genève voor de *Guardian* en de *International Herald Tribune* van nabij meegemaakt.

Wie belang stelt in de rol van mensenrechten in de internationale politiek, niet alleen in de VN maar bijvoorbeeld ook in de Amerikaanse politiek, vindt in dit boek een schat aan informatie. Het is een overtuigende illustratie van de theorie dat buitenlands beleid de resultante is van interne bureaucratische 'onderhandelingen' en externe pressies.

Guest ontpopt zich als een geëngageerd geschiedschrijver. In zijn boek figureren uitgesproken bad guys en good guys. De Nederlander Theo van Boven, die van 1977 tot 1982 directeur van de Commissie voor de Mensenrechten van de VN was, behoort duidelijk tot de laatste categorie. Onder zijn leiding werd een bijzondere werkgroep opgericht die zich met verdwijningen bezighield. De grote tegenspeler van Van Boven was de geraffineerde Argentijnse ambassadeur bij de VN, Gabriel Martínez. Deze zag zijn niet aflatende pogingen om Van Boven in diskrediet te brengen - beschuldigingen van selectiviteit en inmenging in binnenlandse aangelegenheden - eindelijk bekroond toen Reagan zijn intrek in het Witte Huis deed en Jean Kirkpatrick namens de neoconservatieven de VN de wacht aanzegde. De gang van zaken bij het ontslag van Van Boven wordt door de auteur uitvoerig geanalyseerd.

Tot slot: de opzet van de auteur om zijn betoog te presenteren in de vorm van een spannend verhaal is, ondanks de vlotte stijl, niet

helemaal gelukt. De lezer wordt met wel erg veel details geconfronteerd - het personenregister bevat ruw geschat 750 namen. De 48 dichtbedrukte bladzijden met noten, die in de Nederlandse editie helaas geen bronverwijzingen bevatten maar wel een overmaat aan secundaire informatie, tonen aan dat de auteur er moeite mee heeft om gegevens weg te laten.

R.E.M. van Vuurde

KLEIO KRANT

Nieuws van het VGN bestuur

Het bestuur behandelde de afgelopen tijd vooral een aantal lopende zaken, waarbij uiteraard de voorbereidingen van de lustrumconferentie een ruime plaats innemen. Voorts zijn er plannen tot nader overleg met de aardrijkskunde collega's van het KNAG in verband met de Tweede Fase Basisvorming. Hoe die eruit gaat zien is op dit moment nog uiterst vaag zodat overleg pas zinvol lijkt als we meer weten over de plannen met de Tweede Fase Basisvorming.

Tineke Perdeck-Schimmel

steeds meer collega's de computer gebruiken bij de les of de lesvoorbereiding. Toetsenbanken worden ontwikkeld, proefopgaven voor de examens worden op schijf gepubliceerd en allerlei historisch onderzoek kan met behulp van de return-toets op het scherm worden gedemonstreerd. Ook zien we dat op voorlichtingsdagen en in de sfeer van het decanaat software een grote rol gaat spelen. Wij zullen ons vak dus in toenemende mate moeten gaan promoten door middel van computertoepassingen. Het is een boeiend terrein waar de eerste generatie enthousiastelingen langzamerhand lijkt te worden afgelost door een brede groep nuchtere gebruikers. De enthousiastelingen snellen ons overigens weer vooruit in de richting van CD-I en andere beeldplaattoepassingen.

Een nieuwe commissie
Nu COMIGO heeft opgehouden te bestaan, heeft het bestuur van de

Anderzijds lijken die wat meer afstandelijke nuchtere collega's ook onontbeerlijk, want zij brengen vaak de solide basis onder de werkzaamheden. Hoe dan ook, gemengd bedrijf levert niet alleen rendement op, maar werkt ook heel plezierig. En dat is belangrijk: commissiewerk doe je ook voor je plezier, voor je vak en voor de ontmoeting met mensen uit andere scholen en streken. Zoals gebruikelijk bij het VGN-commissiewerk stelt de penningmeester onkostenvergoedingen beschikbaar waaronder voor reis- en verblijfkosten.

Richtlijn

Wat moet de commissie gaan doen? Grotendeels zullen de leden zelf invulling geven aan het commissiewerk. Daarbij spelen vast praktische overwegingen en actuele ontwikkelingen op cliomatica-gebied een rol. Niettemin heeft het bestuur enkele concrete doelstellingen geformuleerd als een richtlijn bij de start van de Commissie Cliomatica. Het zijn vijf punten geworden:

- * het volgen van ontwikkelingen in het raakvlak van geschiedenis en staatsinrichting met de informatica - *het bijhouden van de cliomatica*;
- * het signaleren en beoordelen van software op ons vakgebied uit binnen- en buitenland - *de signaalfunctie*;
- * het informeren en adviseren van collega's over computertoepassingen in de les en bij de lesvoorbereiding - *de vraagbaakfunctie*;
- * het onderhouden van contacten met lerarenopleidingen van hogescholen en universiteiten op het punt van de cliomatica - *de contactfunctie*;
- * het cliomatisch ondersteunen van de public relations voor ons vak - *computervoorlichting over geschiedenis en staatsinrichting*.

De commissieleden bepalen straks zelf wanneer zij vergaderen, maar in de praktijk zal dat waarschijnlijk neerkomen op zo'n zes à zeven keer per jaar.

Wanneer u bezig bent in de computersfeer dan doet zich hier de gele-

Jaarplan 1992/1993

Studiedag Bestuur Zutphen	zat. 12 september
Nascholing RU Leiden	zat. 19 september
Nascholing Ridderkerk	zat. 26 september
Verenigingsraad te Utrecht	zat. 3 oktober
Conferentie Beginnende Leraren te Vught	dond. 5 en vrijd. 6 november
Dag van de Amerikaanse Ambassade	eind november
Atlantische Onderwijsconferentie	vrijd. 5 februari
Jaarvergadering	zat. 13 maart
Didactiekconferentie Vaardigheden en Structuurbegrippen te Hilversum	vrijd. 26 en zat. 27 maart
VGN Lustrumcongres 'Grenzen verleggen'	19 t/m 23 april
Viering 7e lustrum	vrijd. 23 april
VGN-dagtocht	zat. 15 mei

Cliomatica

Op de jaarvergadering van de VGN is besloten de activiteiten met betrekking tot computertoepassingen voor het vak geschiedenis en staatsinrichting opnieuw vorm te geven. Daar is alle aanleiding toe, omdat op het grensvlak van de informatica en het onderwijs, met name het geschiedenisonderwijs, bijzonder veel ontwikkelingen zijn. Daarbij komt dat

VGN een nieuwe commissie in het leven geroepen en is er een nieuw takenpakket geformuleerd. De nieuwe commissie zal werkzaam zijn op het terrein waar de informatisering en het geschiedenisbedrijf samenkomen, het gebied van wat je de *cliomatica* zou kunnen noemen. Wij hopen collega's te interesseren voor het werk in deze nieuwe Commissie Cliomatica. De mensen die wij op het oog hebben zijn enerzijds de genoemde computer-enthousiastelingen, want enthousiaste mensen houden de vaart erin.

Ik heb belangstelling voor de Commissie Cliomatica van de VGN. Informeer u mij over de eerste bijeenkomst van de nieuwe commissie.

Naam:

Voorletters:

Straat:

Postcode:

Woonplaats:

Telefoonnummer:

Functie:

M / V (omcirkelen svp)

Evt. Mededeling:

Plaats en datum:

Handtekening

genheid voor uw inzet en belangstelling met anderen te delen en tegelijkertijd wellicht uw kennis te vermeerderen. Wie belangstelling heeft voor het werk in de nieuwe commissie wil ik uitnodigen mij een briefje te sturen. De bon invullen kan ook. U krijgt dan spoedig bericht over een eerste kennismakingsbijeenkomst van de Commissie Clomatica. Naar aanleiding van deze bijeenkomst kunt u de beslissing nemen om in de commissie te gaan zitten. Wilt u vóór 1 juli reageren?

Marko Otten
Deventerweg 60
7203 AM Zutphen

Conferentie beginnende leraren

Op 5 en 6 november 1992 wordt door de VGN een tweedaagse conferentie georganiseerd voor leraren geschiedenis en staatsinrichting, die recent zijn begonnen of hopen in de nabije toekomst een baan te vinden in het onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting. Vanwege de werkbaarheid is het aantal deelnemers beperkt tot dertig. De inschrijving staat open voor VGN-leden en voor niet-leden. Leden genieten bij plaatsing wel voorrang.

In het begin van het nieuwe schooljaar volgen nadere mededelingen over de conferentie. Mocht u belangstelling hebben, u nu al op willen geven, of wenst u nadere informatie, dan kunt u een briefje sturen naar het secretariaat van de VGN-commissie 'Starters', Will Bouwman, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond (Stiphout). U ontvangt zo spoedig mogelijk een reactie.

Legermuseum Delft

Oorlog en revolutie Indonesische kinderte- keningen, Djokja 1948-1949

Van 23 mei tot 13 september 1992 zijn in Delft ongeveer zestig kinderteekeningen te zien over de bezetting van Djokjakarta door Nederlandse troepen. De tekeningen zijn gemaakt door vijf kinderen, die, in opdracht van hun leermeester

Dullah, de bezetting en het vertrek van de Nederlanders vastlegden.

Dullah was een schilder, die een groepje van vijf jongens tussen 11 en 15 jaar tekende met de bedoeling dat zij de gebeurtenissen in Djokjakarta zouden vastleggen. Gewapend met tekenmateriaal en kleine papiertjes konden deze jongens vrij gemakkelijk overal komen. Met name Mohammed Toha deed vermomd als sigarettenverkoper zijn best zoveel mogelijk vast te leggen. De meeste tekeningen en aquarellen zijn dan ook van zijn hand. Voor leerlingen is een vouwblad beschikbaar, met behulp waarvan wordt ingegaan op de informatie op de tekeningen, de situatie in Indonesië en het gevaar dat de jongens liepen. Tevens is er een videoband te bekijken en wordt ingegaan op standplaatsgebondenheid als invalshoek op de gebeurtenissen.

Jammer dat dit zo in de vakantieperiode valt. Hopelijk wordt deze tentoonstelling nog eens herhaald. Het kan een prima les opleveren over nieuwsgaring en standplaatsgebondenheid. De leerlingenfolder bij de tentoonstelling met vragen, tekeningen en foto's is in kleur en ziet er prima uit.

Legermuseum
Korte Geer 1
2611 CA Delft

MAVO- Conferentie

HMN en Landelijk Steunpunt Basisvorming

Op vrijdag 2 oktober a.s. organiseren de Hogeschool Midden Nederland en het Landelijk Steunpunt Basisvorming een conferentie over de toekomst van de Mavo als school en als onderwijsroute. Plaats: de Reehorst in Ede.

Centraal staat de vraag welke consequenties de invoering van de basisvorming en het formatiebudgetsysteem heeft voor de Mavo. Is het gedaan met de afzonderlijke school voor Mavo of biedt de inhoudelijke vernieuwingoperatie de Mavo een nieuw profiel? Op deze landelijke Mavo-dag wordt zicht geboden op de nieuwe schoolkaart van Nederland na de operatie scholengemeenschapsvorming, wordt ingegaan op de vraag naar het mavoperspectief en op de onderwijskundige (on)mogelijkheden van basisvorming in de en het Mavo. Sprekers zijn o.a. Theo Hoogbergen, Leo Bol en Ed Schüssler. Dagvoorzitter is Victor Deconinck, bekend van NOS en FBS.

's Middags zijn er themabijeenkomsten over o.a. keuzes bij de invulling van kernprogramma en vrije ruimte, de doorstroomprogramma's, de afsluiting van de Mavo, het proces van

determinatie, de opvang van allochtonen, FBS, marketing en PR.

De dag is bedoeld voor een breed forum: schooldirecties en -bestuurders, schoolprojectgroep, politici, departement, besturen- en personeelsorganisaties, school- en ouderorganisaties, inspectie en MR-leden.

Voor meer informatie en inschrijving: HMN, Bureau Nascholing, Postbus 14007, 3508 SB Utrecht. Tel. 030-547365 (Gerry Odijk).

ANP-leskoffer

Multimediaal lespakket

In opdracht van het ANP is door het NIAM een lespakket geproduceerd over nieuwsvoorziening. Dat deze een belangrijke rol speelt in de huidige samenleving is wel gebleken tijdens de recente Golfoorlog.

Het pakket is te gebruiken bij de vakken geschiedenis, maatschappijleer en nederlands in de bovenbouw van Havo en Vwo. Het bestaat uit een videoprogramma van 15 minuten, een docentenhandleiding per vak en boekjes en brochures met achtergrondinformatie voor de docent.

Op de band is te zien welke rol het ANP speelt bij de nieuwsgaring en verspreiding van nieuws. De handleidingen en de werkvellen bieden de mogelijkheid het thema verder in de verschillende vakken uit te werken.

Voor geschiedenis en maatschappij-leer bijvoorbeeld kan verder gewerkt worden over massacommunicatie en objectiviteit, voor Nederlands is er materiaal om te oefenen in het schrijven van teksten.

De leskoffer is vanaf de eerste week van september leverbaar. Bij voor-intekening voor 30 juni bedraagt de prijs f35,-, daarna f45,- exclusief BTW en verzendkosten.

Voor meer informatie:
NIAM-Projectontwikkeling,
Postbus 97734, 2509 GC Den Haag.
Tel. 070-3143594.

Adviesbrieven ontwikkelings- educatie

Door de uitgave van *Adviesbrieven Ontwikkelingseducatie* wil het LMV-Centrum voor Mondiale Vorming docenten een handreiking geven voor beter onderwijs over het Noord-Zuid-vraagstuk bij gebruik van methoden van educatieve uitgeverij. De adviesbrieven geven informatie over sterke en zwakke punten op dit gebied van een aantal veelgebruikte methoden. Tevens geven ze inhoudelijke en didactische adviezen om het onderwijs over ontwikkelingslanden en -vraagstukken te verbeteren, aangepast aan het schoolboek dat u gebruikt.

Op het ogenblik is het project in de experimentele fase. Dat wil zeggen dat er een beperkt aantal adviesbrieven gratis verkrijgbaar is - als tegenprestatie wordt van u verwacht dat u een enquêteformulier ingevuld terug stuurt. De inhoud zal daarna nog een keer herzien worden afhankelijk van alle op- en aanmerkingen.

Voor geschiedenis zijn er gratis adviesbrieven bij de methoden: *Chronoscoop*, *Geschiedenis van Gisteren*, *Kijk op de Tijd*, *Merlijn*.

Aanvragen richten aan:
LMV-Centrum Mondiale Vorming,
Postbus 9108, 6500 HK Nijmegen.
Tel. 080-613074.

Verzetsmuseum Amsterdam

Amnesty International Affiches

Van 26 juni tot 23 augustus zijn een aantal affiches te zien, vaak gemaakt door gerenommeerde kunstenaars, voor Amnesty International. Enkele ervan zijn te koop in het Verzetsmuseum.

Iets voor aan de muur van uw lokaal in het komende schooljaar? Loop dan eens langs in de Lekstraat als u toch in Amsterdam bent.

Verzetsmuseum
Lekstraat 63
1079 EM Amsterdam
Het museum is op maandag gesloten.

Goltziusmuseum Venlo

Alledaags maar bijzonder

Twee eeuwen Limburgse volkskunst

Van 15 mei tot 6 september wordt er een tentoonstelling gehouden over siervoorwerpen en gebruiksvoorwerpen uit Limburg, die vervaardigd zijn tussen 1750 en 1950. Meubilair en klokken, linnengoed, kleding en sieraden, keuken- en tafelgerei, sier-aardewerk, naïve schilderijen en voorwerpen met een religieuze dimensie zijn het bekijken vaak meer dan waard en geven een inzicht in het dagelijks leven van vroeger. De tentoonstelling is zo ingericht dat de voorwerpen geplaatst zijn in het groter verband, waarin ze destijds thuishoorden.

Goltziusmuseum
Goltziusstraat 21
5911 AS Venlo
Het museum is op maandag gesloten.

Teylers Museum Haarlem

Groeien - snoeien - bloeien

De zomertentoonstelling van Teylers Museum in Haarlem van 4 juli tot 6 september is aangepast aan het seizoen.

De eigen collectie tekeningen en grafiek bevatte het materiaal voor een expositie over tuinen en parken uit de 16e tot en met de 20e eeuw. De Hof van Eden, het aards paradijs, zoals men zich dat in de 16e eeuw voorstelde, is weergegeven op een gravure van David Vinckboons. Renaissancetuinen in Italië, de baroktuin in Frankrijk, Nederlandse geometrische tuinen, soms ook voorzien van een romantische grot met schelpen kunnen u inspireren om zelf eens wat meer van uw tuintje te maken. Hoewel de Engelse landschapstuin toch niet voor ons zal zijn weggelegd, compleet met een nieuwbouw-antieke ruïne en ha-ha's om de plaatselijke doorgaande weg in te verstoppen, is het de moeite waard om te kijken hoe men deze natuurlijk aandoende tuin volledig kunstmatig wist te creëren. De expositie bevat verder tekeningen van dieren en bloemen.

Teylers Museum
Spaarne 16
2011 CH Haarlem
Het museum is op maandag gesloten.

Veluws Museum 'Nairac'

Bakkers, tussen ambacht en industrie

Tot 29 augustus is een tentoonstelling te zien gewijd aan Barneveldse bakkers in het Veluws Museum in Barneveld.

Nog tot ver in deze eeuw was het vervaardigen van brood en dergelijke voornamelijk een ambachtelijke bezigheid. Een bakkerij was een kleinschalige onderneming, waar veel handenarbeid aan te pas kwam: ovens gestookt met hout of turf, een grote hoeveelheid bakvormen voor allerlei gelegenheden, de transportfiets met mand om het brood uit te venten en allerlei plaatselijke specialiteiten.

In Barneveld is veel materiaal met behulp van de plaatselijke bakkers bij elkaar gebracht en nu samen met foto's, reclamemateriaal en rekeningen tentoongesteld. Een kijkje in een tamelijk recent verleden.

Veluws Museum 'Nairac'
Langstraat 13
Barneveld

NASCHOLING

Nederland naar een modern-industriële samenleving

Leiden:
zaterdag 19 september
van 10.00 - 16.00 uur.

Uit een aantal parallellezingen kunt u er drie kiezen. De lezingen zijn gericht op de hoofdthema's van de stofomschrijving, de economische, sociale en culturele veranderingen tussen 1948 en 1973. In een van de lezingen wordt speciaal ingegaan op structuurbegrippen en vaardigheden. Tijdens de bijeenkomst wordt in de wandelgangen een media-markt gehouden.

Kosten: f95,-; f85,- voor VGN-leden. Voor verdere informatie: Mw. D.H. Verhagen, tel. 071-272661. Aanmelden bij: Bureau Coördinatie Nascholing, Mw. I.C. Leenstra, Postbus 9555, 2300 RB Leiden. Wenst u een certificaat, vermeld dan bij uw aanmelding uw voornamen voluit met geboortedatum en -jaar. *Aanmelding voor de vakantie wordt zeer op prijs gesteld!*

Ridderkerk:

zaterdag 26 september

Zoals ieder jaar wordt de studiedag in Ridderkerk georganiseerd door R.C. Serieese en W.H. Blok. Nadere mededelingen volgen in het julinummer van *Kleio*. *Houd deze datum vast vrij!*

Aanvulling en rectificatie

In het Kleionummer van april, nr. 3, verscheen een mededeling van de heer Lafeber (blz. 47) over zijn docenten-handboek-dictaat voor het nieuwe CE-onderwerp 1993. Inmiddels is bekend dat dit boek inderdaad zal verschijnen. Betaling kan geschieden door storting op postgiro 1090433 te Goirle of op Rabobank 1812.79983 te Tilburg/Goirle. Wilt u daarbij tevens vermelden op welke school u doceert.

Voor verdere informatie kan de heer Lafeber gebeld worden, tel. 013-430340 (na 18.00 uur).

Hogeschool Gelderland/ Educatieve Faculteit

Cursus 'Oost-Europa dichterbij met studiereis. Deze cursus bestaat uit vijf bijeenkomsten gevolgd door een excursie naar Oost-Europa. Tijdens de bijeenkomsten komt ondermeer aan bod:

- * het historisch kader van de veranderingen in Oost-Europa, met aandacht voor internationale betrekkingen tussen Oost en West na 1945;
- * de geschiedenis van Tsjecho-Slowakije en de 'fluwelen revolutie';
- * milieuproblemen in Oost-Europa;
- * ontwikkeling en liberalisering van de socialistische staatseconomieën;
- * de culturele dimensie van het begrip 'Mittel-Europa' in het licht van recente discussie.

De cursus wordt afgesloten met een studiereis in de herfstvakantie naar Praag en Zwickau. De kosten bedragen f200,-, excursiekosten ca. f475,-.

Inschrijving: Hogeschool Gelderland, Educatieve Faculteit, Bureau Nascholing, Postbus 30011, 6503 HN Nijmegen. Tel. 080-459800.

OMO Studiereis Klassiek Griekenland

In de herfstvakantie (zat. 24 oktober t/m zo. 1 november) organiseert de Interscholaire Vaksektie Gs/Si van het OMO een studiereis naar Griekenland. Ook VGN-leden kunnen zich hiervoor opgeven. U bezoekt een groot aantal plaatsen waar resten uit de Klassieke Oudheid te zien zijn. De reissom bedraagt f1899,- en de inschrijving staat open tot 1 september.

Aanmelden bij:
N.J. Stam, Kortenaerstraat 5,
5102 BV Dongen. Tel. 01623-20856.

NIET VERGETEN - CE-BUNDEL BESTELLEN

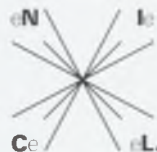
Tot 1 juli geldt een kortingstarief van f34,- inclusief verzendkosten. U heeft de bundel dan voor de vakantie in huis! Omvang en uiterlijk zijn te vergelijken met de bundel *Vrouwen in de twintigste eeuw*.

Marktkerkenning

Methodes

Leermiddelenkeuze

NICL-Overzicht Leermiddelen VO

**Aardrijkskunde/Geschiedenis/
Maatschappijleer/Godsdienst en Levens-
beschouwelijke Vorming f 19,25**

NICL-Overzichten:

- zetten alle leermiddelen voor uw vak op een rij
- geven een exacte doelgroepomschrijving van elk leermiddel
- bevatten de juiste adressen en telefoonnummers van alle betrokken uitgevers
- vermelden de meest recente prijzen
- delen de leermiddelen in naar vakonderdeel
- geven van elk leermiddel een beknopte type-ring samengesteld door onderwijsdeskundigen

De uitgave is los verkrijgbaar of als abonnement. In het laatste geval blijft u jaarlijks op de hoogte van alle nieuw verschenen titels.

Voor Inlichtingen en bestellingen:

Nationaal InformatieCentrum
Leermiddelen
Postbus 2041
7500 CA Enschede
Tel.: 053 - 840246

School/organisatie

Contactpersoon

Adres

Postcode en woonplaats

m/v

HOE ZIT DAT NU MET NEDERLAND EN GHANA?

'Zoete chocolade, bittere cacao' is de titel van het pas verschenen boek waarin de relatie tussen Ghana en Nederland wordt blootgelegd.

Het boek heeft drie invalshoeken:

Het enorme belang van de cacao voor de export van Ghana (60% van de inkomsten van het land!) en de kleine marge die het land daarop verdient versus de bloeiende chocolade-industrie in Nederland.

De grote rol die Nederland gespeeld heeft bij de slavenhandel vanuit Ghana afgezet tegen de komst van vele Ghanese vluchtelingen en asielzoekers naar Nederland.

Het dagelijks leven in Ghana. Mary Lazet-Dadzie beschrijft dat op boeiende wijze in het hoofdstuk 'Ik ben genoemd naar vrijdag': hoe leven de mensen in Ghana, hoe zijn de familierelaties en hoe ziet de economie eruit? De auteur is Ghanese en woont al zeventien jaar in Nederland.

De uitgebreide lerarenhandreiking met vragen en opdrachten is geweven rond de zeer leesbare artikelenserie die buitenlandredacteur Frits van Exter in het voorjaar van 1991 voor Trouw schreef. Het boek ademt een nuchtere sfeer met een bewuste uitsluiting van stereotyperingen. De uitgave is een samenwerking tussen Trouw en de Stichting voor Leerplanontwikkeling (SLO).

Het fraai uitgevoerde boek is geschikt als leidraad voor aardrijkskunde- en geschiedenisles en is te bestellen door f 9,50 of een veelvoud daarvan over te maken op giro 91133 t.n.v. Trouw Amsterdam o.v.v. 'Ghana'. De prijs is inclusief verzendkosten.

Trouw houdt je betrokken.

kleio

Onder de titel **KLEIO-DIDACTICA** geeft de VGN leerlingenmateriaal uit.

Deze boekjes zijn overdrukken uit themanummers van KLEIO, die behalve het lessenpakket, achtergrondinformatie, een docentenhandleiding en literatuursuggesties bevatten over het onderwerp.

Nog leverbaar zijn:

voor de bovenbouw
KD 6 Over Leven (sociale geschiedenis 19e/20e eeuw)
KD 11 Het Algemeen Kiesrecht in Prenten
KD 15 Honderd jaar Landbouw-geschiedenis 1880-1980

voor derde klassen
KD 8 Suriname

voor de onderbouw
KD 16 Rare mensen die Indianen, maar wat te denken van die Spanjaarden...?
(De ontdekking van de Nieuwe Wereld en de contacten met de Indianen) en
KD 18 Water en vuil: fris gezelschap. (Milieugeschiedenis)

Dit zijn leerlingenboekjes met stevige kaft, geniet.
Prijs: 1 ex. f5,50, 2 t/m 10 ex. f4,50 per stuk, meer dan 10 stuks f3,50 per ex.; alles inclusief verzendkosten.

U kunt bestellen door het goede bedrag over te maken op postrekening 128701 ten name van Penningmeester VGN in Den Haag. Vergeet niet het gewenste nummer en de hoeveelheid op te geven. Voor informatie over levertijd en spoedbestellingen kunt u terecht bij de redactie van Kleio: tel. 03408-83576.

OPROEP VOOR HET SCHRIJVEN VAN DORPS-, STADS- EN STREEKGESCHIEDENISSEN

van geyt productions

Van Geyt Productions is een uitgeverij die zich specialiseert in regio-gebonden uitgaven.

Het is de bedoeling dat u een beeld geeft van de laatste 100 jaar van een plaats aan de hand van foto's en illustraties. Ook themaboeken over de regio zoals 'oorlog' en 'landbouw' behoren tot de mogelijkheid.

De boeken worden uitgegeven op A4-formaat en bestaan voor tweederde uit foto's en eenderde uit tekst. De vergoeding bedraagt f 1000,- per aangeleverd manuscript en 5 auteursexemplaren van het boek.

Indien u hiervoor interesse heeft kunt u ons bellen of schrijven. Wij maken dan een vrijblijvende afspraak met u om het eventueel te maken boek met u te bespreken.

Reacties aan:
Van Geyt Productions, ter attentie van Suzy van Damme,
Steenstraat 20, 4561 AS Hulst.
Telefoon 01140-12670 (niet op dinsdag).

Mocht u een andere regionaal gebonden uitgave willen maken, dan bespreken we deze ook graag met u.